
10353

સદ-ગ્રંથાવલિ—૯

શાપ સંભ્રમ

અને

બીજી કવિતાઓ

રચનાર:

નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ

પ્રકાશક:

ધી સાહિત્યપ્રકાશક કંપની, લીમીટેડ

મૂલ્ય રૂ. ૨-૧૨-૦

ઈ. સ. ૧૯૨૫.

વિ. સં. ૧૯૮૨

સ્વ. માતાપિતાને

અનુક્રમણિકા

પ્રવેશક.

"કાન્તમાલા"ને માટે કવિતાઓ મેળવતાં મેળવતાં આ સંગ્રહમાંની 'શાપસંભ્રમ' જોવામાં આવી ત્યાં સુધી આ ઊગતા કવિ કે તેમની કોઇ કૃતિ મ્હારા જાણવામાં નહીં. ("કરું ભાવ સહીત પ્રદાન અંજલિ કેરું હું એ મિત્રને" અને "પ્રદાન સહ ભાવ અંજલિ તણું કરું મિત્રને," એ પંક્તિઓ જે પ્રાસંગિક અભિનંદનની છેલી પંક્તિઓ છે, તે કવિતાઓ એ મંગલ પ્રસંગ પછી થોડા સમયમાં કોઇ પ્રશ્નોરા મિત્ર પાસેથી જોવા–સાંભળવામાં આવી હશે; અકટોબર ૧૮૯૦ થી અકટોબર ૧૮૯૬–વિ. સં. ૧૯૪૭–પર સુધીમાં હું વારંવાર મણિભાઇને ત્યાં વડોદરે જતો,* અને પુષ્કળ રહેતો, તે દરમિયાન છંદરચના, કવિતાનો આત્મા, ભવભૂતિ 'નાટક લખું છું' એ હકીકત પોતેજ વારંવાર ભૂલી જાય છે–ઉત્તરચરિતમાં તો ખાસ, એવીએવી અમારી બહુરૂપી અનાદ્યનંત ચર્ચાઓમાં કવિ ત્રિભુવન પ્રેમશંકર, અને જટિલ [જીવરામ લક્ષ્મીરામ દવે] † સાથે, એક-બે વખત, આ કર્તા પણ હાજર હશે; 'ચંદ્ર' વગેરે તે કાળનાં માસિકોમાં એમની કોઇકોઇ કવિતા જોવામાં આવી હશેઃ એ સર્વ હું છેક જ ભૂલી ગયેલો.) 'શાપસંભ્રમ' જોઇ અને પસંદ કરી, ત્યારે આ કર્તાની બધી કૃતિઓ ભેગી કરીને ચોપડી રૂપે પ્રકટ કરવા રા. રા. ભાઇ લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટને મેં આગ્રહ કર્યો. એમના દિલમાં પણ અનુકૂલતાએ એ કાર્ય કરવાનું તો હતું જ. એઓ પોતાના વડીલ બંધુ તરફનું એટલું બાકી

---

* એ વર્ષના છેલા છ માસ તો હુ પણ વડોદરાવાસી હતો, ત્યાં કોલેજમાં કામચલાઉ પ્રોફેસર નીમાયલો હોવાથી.

† એઓ પોતાનું નામ જીવનરામ લખતા થયા મોડા; દવેને બદલે કોંગળ તળે સહીમાં દ્વિવેદી પણ કોઇકોઇ વાર

રહેલું ઋણ અદા કરવામાં જરા ખંચાયા કરતા હતા, તેનું કારણ એ જ. કે કર્તાએ પોતાની કૃતિઓની પોતા પાસેની નકલો, મૃત્યુ થયું તે પહેલાં મહિનાઓ સુધી એમને ઘણી ગ્લાનિ રહી તેના કોઇ આવેશમાં, ફાડી નાખેલી હતી; જેમાંની કેટલીક, જે સારામાં સારી હતી તે, ક્યાંય છપાઇ પણ ન હતી, એટલે એ તો ગઇ, તે ગઇ જ, હવે કોઇ રીતે પણ પાછી મળવાનો સંભવ સરખો ન હતો.

જે આમ નાશ પામતાં રહી ગઇ તે આ ચોપડીમાં આપવામાં આવે છે. એ સર્વમાં 'શાપસંભ્રમ'જ ઉત્તમ છે. અને 'વસંતવિજય' પ્રકટ થયા પછી તેનાં જેજે અનુકરણો થયાં છે તે સર્વમાં પણ એની હારમાં મૂકવા લાયક કોઇક જ હશે. પસંદ કરેલા પ્રસંગના નિરૂપણમાં ડગલે ડગલે મનોહર ચિત્રમયતા (picturesqueness પિક્ચરસ્કનેસ) છે; દરેક ચિત્ર સુરેખ, ભાવવાહી, ખુલ્લી રોશનીમાં દીપતું, અને અસરકારક છે. આખી કૃતિમાં જરાકે ખૂંચે એવાં બે જ વાનાં જણાય છે. (૧) "પડયો ત્યાં તો નાચે......" એ સ્થળે સૂચિત વિહારચિત્ર અતિઊઘાડું ગણવું પડે એવું છે નહીં વારુ? કે મૃગમૃગી જેવાં નિર્દોષ પ્રાણીઓના વિહારવર્ણનમાં મર્યાદામાં રહેવાનું એટલું આવશ્યક ના જ ગણાય? (૨) બીજું ખૂંચે છે આ,—"દુ:ખાબ્ધીમાં......યોગ્ય દંડ" એ છપંક્તિઓમાં કર્તાનું વક્તવ્ય શું છે તે એ પછીની "જાગી જોતાં......" એ બે પંક્તિ ઉપરથીજ આપણે ઘટાવી લેવું પડે છે. લગભગ દરેક પંક્તિ મોતીની સર જેવી આંખને વશીકરણ કરે એવી હોય, તથાપિ વસ્તુના ઘાટમાં જ આમ કોઇ ઠેકાણે અણ-ઘડ અંશ રહી જતાં, આખી કૃતિનો પ્રસાદ કંઇક ખંડિત થાય છે. સર્જક કલ્પના, રસની ચ્હડઊતર અને જમાવટ, છંદોમાધુર્ય, ભાષાશક્તિ, સર્વે કરતાં સંકલનાનું મહત્ત્વ ચ્હડે, એ સત્ય આવો કોઇ સંકલનાદોષ રહી જતાં બીજા સર્વે ગુણ કંઇક ફીકા પડે છે તે આપણને પ્રત્યક્ષ થાય ત્યારે જ આપણે સમજી શકિયે છિયે.

'અશ્રુતિશ્રવણ' એ કવિતા 'અદૃષ્ટિદર્શન' અને 'અગતિગમન'ની જ ન્હાની બ્હેન છે. વળી 'શાપસંભ્રમ'માં ત્રીજી કડીમાં, આ કવિતામાં, તેમ જ 'પત્ર' અને 'દુ:ખભાર'માં, શ્લોકભંગ, વૃત્તમિશ્રણ, રૂઢ છંદને

નવતર રૂપમાં જોવાની પ્યાસ, વગેરે પ્રયોગવિલાસ ધ્યાન ખેંચે છે, તે પણ 'વસ્યો હૈયે ત્હારે', 'તિમિરાશયના ગહને પડતાં', 'વદને બહુ નીર ભરાય સખે,' કે એને મળતા પ્રયોગો પ્રથમ રચાયા તે વેળાએ તેમની અધિકારી ગ્રાહકો ઉપર કેવી જાદુઇ અસર થઇ હશે તેની સાક્ષ પૂરે છે. 'માનુપ' અને 'ઉદયમાન પ્રકૃતિ'માં ફેર માત્ર છંદનો છે; એ કવિતાજોડ પણ છંદોના બલાબલ ગુણાવગુણ વિશે કર્તા એક જિજ્ઞાસુ પ્રયોગખોર હતા, તેનો જુદી જાતનો પુરાવો છે. શબ્દરચના અને વાકયઘટનામાં પણ આ ન્હાના સંગ્રહ-માંની કવિતાઓમાં કલા પ્રેમીને સહજ સ્વતંત્ર વૃત્તિ જોવામાં આવે છે. એવી વૃત્તિ કેટલી મર્યાદામાં હોય ત્યાં લગી ભૂષણ ગણાય, ઉપરાંતની તે ઉચ્છૃંખલતા રૂપ દૂષણ ક્યાંથી ગણાય, એવાએવા સવાલ વાદગ્રસ્ત છે અને રહેવાના જ. બંડ કરનાર જીવ વ્યર્થ બંડમાંય તે કંઇક કંઇક સજીવન પ્રેરણાના અંકુર જુવે છે; રૂઢિપાલનના ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓમાં પણ કંઇક કંઇક નિર્જીવતા અને અ–લાવણ્ય*થી કંટાળે છે. આ મહા વિષયનો આ કર્તાની તુલના કરવામાં આપણને જરૂરી અંશ એટલો જ છે કે કલામાંથી જ કલાનિયમન સ્વયમેવ પ્રકટે છેઃ કલાકાર શીખાઉ હોય છે ત્યાં લગણ જ સ્વતંત્ર વૃત્તિઓ અતંત્રતા એટલે અકારણ સ્વચ્છંદી નવાઇની ખાતર જ યોજાતી નવીનતાનાં દુષ્ટ રૂપ લે છે; કલા ઉપર હાથ બેસતાં અને કલ્પનાની તથા સૌંદર્યવૃત્તિની વાણીના વાહન ઉપર રંગ જામતાં, એ અસંખ્ય અને અતંત્ર અને અપક્વ સ્વતંત્રતાઓ ઘણુંખરું અમુકઅમુક ઢાળામાં પડતી આવે છે, અને શૈલીની વિશિષ્ટતામાં પરિણમે છે.

જે છે તે કવિતાઓને સામટી જોતાં, આ કર્તા ત્રણ જુદાજુદા પ્રવાહમાં ન્હાતાન્હાતા પોતાનું વિશિષ્ટ કવિત્વ વિલસાવતા વિકસાવતા અને સાધતા જોવામાં આવે છે. 'કમમાંથી કમ થાય,' 'નિવાપાંજલિ,' 'સિંહનાદ,' વગેરે કૃતિઓ દલપતશાઇ છે. કલાપી, મણિશંકર, દામોદર બોટાદકર, રા. રા. અરદેશર ખબરદાર, વગેરેએ પણ કવિપણાના મંગલાચરણમાં દલપતશાઇ રચનાઓ લખેલી એ જાણીતું છે.

* લવણ–મીઠું, રસકસ–નો ગુણ તે લાવણ્ય; એ ગુણનો અભાવ તે અ–લાવણ્ય.

'સારી એપડીઓ શોભાય,' 'રમ્યા છે રૂડા છંદ દલપતરામે,' વગેરે રચનાઓ ઊગતી કવિતા લેખે નિશાળોમાં ભણ્યા હોય, તે હીનભાગ્ય જમાનાના છોકરા-ઓને લાગે બીજી તરેહનું ગંગાસાગરનું સંભવે પણ નહીં. બીજા પ્રવાહને હું મધ્યકાલીન કહું છું. કાલિદાસ સાથે ભવભૂતિનો કે કાલિદાસભવભૂતિ સાથે માઘ અને પછીના કવિઓનો, કે મહાભારત રામાયણ સાથે ભાગવતનો મુકાબલો જ ના થાય. મધ્યકાલીન સંસ્કૃત કવિઓની રસદૃષ્ટિ જ એટલી વધારે રીતે દૂષિત અને ઊતરતી, એ ભાન પાશ્ચાત્ય વિચારોના આગમની સાથેસાથે જ આપણે અહીં ઊપજ્યું છે અને વધ્યું છે. આપણા શાસ્ત્રીઓને આ દૃષ્ટિ હતી જ નહીં. હજી પણ જે લોક આપણા પરંપરાપ્રાપ્ત કાવ્યા-લંકારશાસ્ત્રોમાં વિદ્વાન થાય છે. તેમને આ વિવેક નથી જ સમજાતો, અપવાદ જ લાગે છે. સ્વ. નર્મદાશંકર મજુરામ ભટ્ટ એમની વિદ્યાવિલાસી નાતિના શાસ્ત્રીઓની છાયા તળે પણ આવેલા. અને સ્વ. હરિ હર્ષદ ધ્રુવ, બાલાશંકર, દોલતરામ પંડ્યા, અને રા. રા. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ અને રા. રા. મણિલાલ છબારામ જેવામાં પણ આ મધ્યકાલીન કવિતાદર્શના અંશ, અથવા (અંશ નહીં ત્યાં) આનુસાર અને પડઘા, પડછાયા આવે છે. આ સંગ્રહમાં પુષ્પબાણવિલાસનું સમશ્લોકી ભાષાંતર છે તે આ મધ્યકાલીન પ્રવાહમાંનો જ પાલો છે. એ જ રુચિતંત્રની અસર બીજી કૃતિઓમાં પણ જણાય છે.

અને 'શાપસંભ્રમ,'—અપૂર્ણ રહેલી 'પ્રતાપ અને શક્તસિંહ,' વગેરે કવિતાઓમાં, તેમ કર્તાની ભાષા છંદરચના આદિમાં—આપણે જોઈ ગયાં તેમ, નવીન પ્રવાહ તરફ પણ એ કેટલા તો આકર્ષાતા હતા તે જોઈ શકાય છે.

અને 'શાપસંભ્રમ'ના કર્તાને માટે ખાતરીથી કહી શકાય છે, કે આ નવા પ્રવાહના સંમેલનની કંઈકંઈ અપૂર્વ અને અમરલીલાવતી કૃતિઓ પણ આ ઊગતા સર્જક સર્જી શકત, એમનું શરીર આટલું બધું વહેલું શીર્ણ થયું ન હત તો.

મુંબાઈ,
૧–૧૦–૧૯૨૫.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર

નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ

જન્મ: સં. ૧૯૩૦
શ્રાવણ સુદી ૯.

અવસાન: સં. ૧૯૫૫
ચૈત્ર સુદી ૯.

બંધુસ્થાનદર્શન

(મંદાક્રાંતા)

ચારે પાસે નજર કરતાં શૂન્ય સર્વે જણાય,
વીલો વીલો રખડું સઘળે ક્યાંઇ ના શાંતિ થાય;
ઝાઝે દા'ડે પણ હૃદયમાંથી ખસી એ ન મૂર્તિ,
જોઇ તારાં સકલ હમણાં સ્થાનને થાય પૂર્તિ.—૧

સાથે બેસી કવન મધુરાં બોલતો બંધુ તે ક્યાં,
ને ક્યાં આવાં હૃદયહિણ સૌ ગ્રામ્ય કેરા પ્રસંગ;
મિત્રો તારા રસિક સઘળા તોય ઝાંખા જણાય,
આવું રે'વું અહહ મુજથી આંહી તે શે ખમાય?—૨

સીંચ્યું વારી અધિક રમતાં તેહ તારો ગુલાબ,
સુકો વાંકો સુમનહિણ હા તું વિયોગે થયો છે;
ઉઠ્યો બેઠો રમત રમીયો તેહ આ રમ્ય ભૂમિ
ભાસે ભૂંડી સરવ દુઃખના સારવાળી અરે રે!—૩

નર્મદાશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

જન્મ: સં. ૧૯૩૦
શ્રાવણ સુદી ૯.

અવસાન: સં. ૧૯૫૫
ચૈત્ર સુદી ૯.

બંધુસ્થાનદર્શન

(મંદાક્રાંતા)

ચારે પાસે નજર કરતાં શૂન્ય સર્વે જણાય,
વીલો વીલો રૂખડું સઘળે ક્યાંઇ ના શાંતિ થાય;
ઝાઝે દા'ડે પણ હૃદયમાંથી ખસી એ ન મૂર્તિ,
જોઇ તારાં સકલ હમણાં સ્થાનને થાય પૂર્તિ.—૧

સાથે બેસી કવન મધુરાં બોલતો બંધુ તે ક્યાં,
ને ક્યાં આવાં હૃદયહિણ સૌ ગ્રામ્ય કેરા પ્રસંગ;
મિત્રો તારા રસિક સઘળા તોય ઝાંખા જણાય,
આવું રે'વું અહહ મુજથી આંહી તે શે ખમાય ?—૨

સીંચ્યું વારી અધિક રમતાં તેહ તારો ગુલાબ,
સુકો વાંકો સુમનહિણ હા તું વિયોગે થયો છે;
ઉઠ્યો બેઠો રમત રમીયો તેહ આ રમ્ય ભૂમિ
ભાસે ભૂંડી સરવ દુઃખના સારવાળી અરે રે !—૩

જો જો બંધુ ચપલ નયને ખોળતા તારલાઓ,
સામે ઉભો હિમકર હશે શોધવાને મિષે શું ?
ખોળું બંધુ કહીં હું તુજને વર્ષ છે પાંચ વીત્યાં,
તોયે જાણે મધુર ભણકા શબ્દના સંભળાય.—૪

શાને બંધુ મમ મગજમાંથી હજુએ ખસ્યો ના,
રોવું આવે નિરખી અવ આ અન્ય દા'ડે હસ્યો જ્યાં;
બંધુ તું જે પુનિત પગલે ચાલીયો તેહ ભૂ આ,
પાદાઘાતો મલીન જનના સાંખી નિશ્વાસતી હા—૫

આભારી છું મરૂત મીઠડા આવ શોધાવ ભ્રાતા,
બંધુ કેરા મૃદુલ સુર તે સર્વને કર્ણ લાધ્યા;
આહીં આગ્રે મલીન ખસીયા ત્વત્ પ્રસાદે વિચારો,
શાંતિ ઉંડે ઠરી હૃદયમાં ત્યાંજ તું દીલ બેઠો—૬

જ્યારે જ્યારે સ્મરણ તુજનું કૈં નિમિત્તેથી થાય,
ત્યારે હૈયું પુનિત તુજ સંગાનથી શુદ્ધ થાય;
તારા જેવાં મધુર વચનો સત્ય કે'નાર કોણ ?
શુદ્ધિ સ્થાપે લગીર દીલમાં એહવું આંહી કો ના—૭

હોયે તું જ્યાં અમરપુર વા કોઇ બીજે અવાસે,
કે હો મારી સમીપ વસતો પ્રેરતો સન્મતીમાં;
સ્વર્ગો કેરાં અમિત સુખડાં નિત્ય તેનો તું ભોક્તા,
તેથી બંધુ રસિક અતિ તો કાવ્ય રેલાવ વ્હાલા—૮

લીલીઆ,
સં. ૧૯૬૦

હરિશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ

આજે પચીસ કરતાં વધારે વરસો અગાઉના એક સવારને યાદ કરું છું. સં. ૧૯૫૫ના ચૈત્ર સુદી ૯ નો દિવસ. એ દિવસે પ્રાતઃકાળમાં સાત વાગતાં મારા વડીલ ભાઇએ આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. મારા પિતા, મોટા કાકા, મોટા ભાઇઓ અને મારાં માતા એ સર્વના કલ્પાંતનો પાર નહોતો. મને તે આંખ આગળ તાદ્દશ ખડું થાય છે અને હજી એ કાળની ગ્લાનિ વિસરી શકાતી નથી. એ તેજસ્વી હસમુખો ગૌર ચહેરો, મોટું કપાળ, ઝીણી આંખો, પ્રચંડ કાયા અને વ્હાલભર્યો ઘોઘરો અવાજ તે દિવસે હંમેશને માટે અસ્ત થયાં. ફરીથી ઘણીવાર માત્ર સ્વપ્નામાં જ એ જોવા પામ્યો છું. બન્ને સ્વપ્નાં જ હતાં એ સમજાતું નથી.

મારા સ્વ. ભાઇ નર્મદાશંકરનો જન્મ સં. ૧૯૩૦ ના શ્રાવણ સુદી ૯ ને દિવસે લીલીઆમાં થયો હતો. ગુજરાતી સાત ચોપડી પુરી કરી અગીઆર વરસની ઉમ્મરે અમરેલીમાં અંગ્રેજી ભણવા ગયા. આ વખતે નિશાળના સર્ટીફીકેટમાં માસ્તરે રીમાર્કના ખાનામાં લખ્યું હતું કે "આ છોકરામાં કવિતા કરવાની શક્તિ સારી છે." અમરેલીમાં એ વખતે હાઇસ્કુલ નહોતી અને માત્ર પાંચ ધોરણજ શીખવાતાં તેથી પુરાં કરી ભાવનગર ભણવા ગયા.

દરમિયાન સં. ૧૯૪૩ માં તેર વરસની ઉમ્મરે તેમનાં લગ્ન પછે ગામમાં ભટ્ટ રઘુનાથજી ભવાની શંકરનાં દીકરી મોંઘીબાઇ સાથે થયાં હતાં. આ લગ્નથી સં. ૧૯૫૪ ના કાર્તિક માસમાં એક પુત્ર થયો હતો અને તે સંવત ૧૯૫૬ ના આસોવદી અમાસને દિવસે ગુજરી ગયો હતો.

ભાવનગરમાં મારા ભાઇ રહ્યા ત્યારથી અભ્યાસ કરવાની તેમની વૃત્તિ ઉત્તરોત્તર મંદ થતી ગઇ હતી. સ્કુલ કે કોલેજનાં પુસ્તકો ઉપર જેટલું ધ્યાન

આપતા તેનાથી ઘણું વધારે ધ્યાન Extra બહારના વાંચન ઉપર આપતા અનેતેથી મેટ્રીકમાં ત્રણ વખત નાપાસ થયા હતા. છતાં અભ્યાસ છોડવાની કોઇ દિવસ ઇચ્છા કરી નહોતી.

મિત્ર વર્ગમાં તેમનું નામ "કવિ" તરીકેજ પ્રસિદ્ધ હતું અને તેમના મિત્રો વગેરેમાં તેઓ ઘણા પ્રીતિપાત્ર હતા.

કવિતા કરવાની તેમની શક્તિ અજબ જેવી હતી. કોઇ પણ વિષય હાથમાં આવે એટલે રમતવારમાં કવિતા લખી નાખે. આવી કવિતાઓનો ઘણો મોટો સંગ્રહ તેમની પાસે હતો. તે બધી કવિતાઓ પોતાના મરણ અગાઉ થોડા માસેજ તેમણે ફાડી નાખી હતી. માત્ર છપાયેલ કવિતાઓજ તેથી જે હાથ લાગી છે તે આ સંગ્રહમાં મુકી શકાઇ છે.

મારા ભાઇનું શરીર ઘણુંજ કસાયલું અને નિરોગી હતું. નાનપણમાં કસરતનો શોખ હોવાથી સ્નાયુઓ ઘણા મજબુત થયા હતા. તેમને કોઇ દિવસ માંદગી આવી નહોતી; માત્ર પાંચ વરસની ઉમ્મરે ઝેરી તાવ આવ્યો હતો અને સન્નિપાત પણ થયો હતો. એ મંદવાડમાંથીજ એમની આંખ જે બાલપણમાં બહુ મોટી હતી તે સહેજ ઝીણી થઇ ગઇ હતી.

મારા પિતાની પ્રીતિ મારા સૌથી મોટા ભાઇ ઉપર અગાધ હોય તેમાં નવાઇ જેવું શું છે? તેમની વૃદ્ધાવસ્થામાં આ ભાઇ તેમને આરામ આપશે અને કુટુમ્બનો બોજો બધો ઉપાડી લેશે એવી આશાથી ઘણું ખર્ચ કરી કેળવણી આપી. પણ એ ભાઇનું આયુષ્ય ટુકું જેથી પિતાના શિર ઉપરનો બોજો દૂર કરી ન શક્યા અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેમને દુઃખ તાજું કરાવી ચાલ્યા ગયા. મારા પિતા ત્યાર પછી સત્તર વર્ષ જીવ્યા પરંતુ કોઇ દિવસ ભાઇનું નામ જીભ ઉપર પ્રત્યક્ષ આવવા ન દીધું અને જે કષ્ટ થયું તે ધીરજથી સહન કર્યું. મારાં બાની સ્થિતિ એથી જુદી હતી. એમને તો રત્ન જેવા પુત્રનું મૃત્યુ એ અત્યંત વિષમ ઘા પડયો અને પોતાના દેહને કષ્ટ આપી આપી પાંચ છ વર્ષમાં પ્રાણનો ત્યાગ કર્યો

સંવત. ૧૯૫૫ ના ઉન્હાળામાં મારા ભાઇ ભાવનગરથી રજામાં ઘેર આવ્યા. રસ્તામાં લાઠી એ દિવસ ઉતર્યા હતા. ત્યાં સ્વ. કલાપીને પોતાની કવિતાઓ

બોલ્યા. એટલે સૌને ગભરામણ થઇ. મારા મોટાભાઇ માધવજી ભાઇ ત્યાં હાજર હતા. તેમણે પરીક્ષા ખાતર કહ્યું કે "હકાભાઇ, તમે ભાવનગરમાં મને કેટલા રૂપીઆ આપ્યા છે એ કહો એટલે કાકાને આપી દઇશ" તરત ભાઇએ જવાબ વાળ્યો રૂ. ૩૧—૧૨—૦ અને ખરેખર એ રકમ ચોક્કસજ હતી. એમણે પોતે સન્નિપાતનું લક્ષણ પણ દબાવવા પુરો યત્ન કરેલો. રામનવમીને દિવસે સવારમાં સૌની સાથે વાતો કરી; દુઃખ ઘટયું હોય તેમ લાગવા માંડયું. મારા પિતા, બા, વગેરે સાથે બબ્બે શબ્દો બોલ્યા. મારાં ભાભીના હાથથી પાણી પીધું, છોકરાનું મોઢું જોયું અને તરસુચનો કટકો મોઢામાં મુકયો અને આંખ ફરી. આ જગત ઉપરથી હંમેશને માટે ભાઇ નર્મદાશંકર પ્રભુરામે વિદાય લીધી—

આજ પચીસ છવીશ વરસથી તેમની આ સંગ્રહમાં લીધેલી આટલી કવિતાઓ ઘરેણા માફક સાચવી રાખી છે. એની નકલ કરનાર માણસને કવિતા શું એ ખબર નહીં હોવાથી કેટલીક ગંભીર ભુલો રહી જવા પામી છે. આ નકલ ઉકેલતાં અને બેસારતાં ઘણી મુસ્કેલી પડી છે. છતાં ભુલો રહી ગઇ છે એ માટે વાચકો ક્ષમા આપશે.

કવિતાનું ટિપ્પણ તૈયાર કરવામાં રા. રા. શાસ્ત્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામની પુરતી મદદ લીધી છે. પુષ્પબાણવિલાસના શ્લોકનું વિવરણ તો એમણેજ લખી આપ્યું છે ઉપરાંત રા. બલુભાઇ ઠાકોરે પણ ઘણે સ્થળે જ્યાં અર્થ નહોતા બેસતા ત્યાં ત્યાં નોંધ કરી આપી હતી તેનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે.

રા. બલુભાઇ ઠાકોરે આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવા મને પ્રોત્સાહન આપ્યું અને છપાઇ રહેતાં પ્રવેશક લખી આપવા કૃપા કરી તે ખાતર તેમનો મારા ઉપર અને ગુજરાતી વાચક વર્ગ ઉપર ઉપકાર થયો છે.

મારા સ્વ. ભાઇ પ્રતિની પ્રેમ અને આદરની લાગણીથી પ્રેરાઇ રા. બાઇ શંકરલાલ કુંવરજી વૈદ્યે—તેમના લગ્ન પ્રસંગે સં. ૧૯૫૨ ના વૈશાખ માસમાં મારા સ્વ. ભાઇ ખાસ હાજર રહ્યા હતા, એ પ્રસંગના મધુર સંસ્મરણ રૂપે પણ આ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં મને સહાય આપેલ છે.

આસો વદી ૯ સં. ૧૯૮૧. } લાભશંકર પ્રભુરામ ભટ્ટ.

આ વખતેજ આ સંગ્રહ છપાઈ રહ્યા પછી મારા વડીલભાઈ હરીશંકરભાઈ તરફથી જાણ્યું કે "તે નારીની સફળ જીંદગી આ ગણાય" એ નામની કવિતા પણ સ્વ. નર્મદાશંકરભાઈની રચેલી છે. તે જુનાં વિજ્ઞાન વિલાસમાંથી રા. હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખે નકલ કરાવી મોકલી આપી છે, તે આ નીચે છાપી છેઃ—

કેવી સ્ત્રીનું જીવતર સફલ ગણાય?

વસંતતિલકા વૃત્તમ્.

શીખી સુનીતિ સહુ[1] પાસથી માન પામી,
જેની સુકીર્તિ ઉજળી જનમાંહી જામી;
જેના ગુણો પરમ હર્ષથી લોક ગાય,
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૧.

આપી સુબોધ નિજ બાલકને સુધાર્યાં,
હૈયાં વડીલ જનનાં સુગુણોથી ઠાર્યાં;
દુઃખી થતાં ધૃતિ[2] ન છોડ સુખી મુંઝાય,
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૨.

જો કે અબુધ[3] પતિ દુર્ગુણી ખૂબ હોય,
સપ્રેમ દ્રષ્ટિ થકી તેહની સામું તોય;
જોઈ, પ્રસન્ન મનમાંહિ રહે સદાય,
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૩.

ગાજે[4] નહિ વખત કુથલીમાં નકામી,
ગ્રન્થો સુબોધક રસિક જુએ[5] તથાપિ;
ઝૂરે[6] ન રાચે પણ ચિત્તનું શુભ ચ્હાય,
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૪.

---

* વિજ્ઞાન વિલાસ પુ. ૨૩ અંક ૧૦ સને ૧૮૯૨.

૧ સહુ પાસથી=ચો બાજુએથી ૨ ધૃતિ=ધૈર્ય, હિમ્મત. ૩ અબુધ મૂર્ખ, કશું સમજે નહિ એવો. ૪ ગાજે=ગુમાને ૫ જુએ=વાંચે, મનન કરે. ૬ ઝૂરે=ઝુરે.

જો કે પતિ ધનિક[7] આબરૂદાર હોય,
તેનું નહિ મન વિષે કશું માન[8] તોય;
રાખે રહે સહ કુટુંબી હળી[9] સદાય,
ને નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૫.

આવેલ વિઘ્ન કરી પાર અસંખ્ય વાર,
વ્હાલું પતિવ્રત ગણી, બની હુશીઆર;
રક્ષા કરી શિયલ કેરી યશસ્વી[10] થાય,
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૬.

વ્હાલું ન-અન્ય ગણિયું પતિ સેવનાથી,[11]
ચૂકી કદાપિ નહિ જેહ સ્વધર્મમાંથી;
શાણી, સુજાણ, સતિ જે જનમાં કથાય,[12]
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૭.

ખર્ચ સ્થિતિ નિજ વિચારી કરેજ સાચો,[13]
ને દે દુખાવસરમાં પતિને દિલાસો;
રાખે પ્રસન્ન પતિ-નર્મદ-ને સદાય,
તે નારીની સફલ જીંદગી આ ગણાય. ૮.

---

૭ ધનિક ધનવાન. ૮ માન=હું પદ. ૯ હળી=સંપીને.
૧૦ યશસ્વી=કીર્તિમાન્. ૧૧ સેવનાથી=સેવાથી. ૧૨ કથાય=કહેવાય.
૧૩ સાચો=જરૂરનો, જોઈતોજ, વ્યર્થ નહિ.

કમમાંથી કમ થાય.

કરી મુકયો છે કાયદો જગદીશે જગમાંય,
ભરેલ માંહી ભરાય ને કમમાંથી કમ થાય.

નાનું વહેન જહાં વહે દહાડે દિન સુકાય,
પાણી ઓછું થાય ત્યાં કમમાંથી કમ થાય.

હોયે નાનું ગામડું લોક ઉછળી જાય,
જઈ વસે મોટા ગામમાં કમમાંથી કમ થાય.

કુંભ હોય પુરો ભર્યો તો તે નહીં છલકાય,
અધુરોજ છલકાય છે કમમાંથી કમ થાય.

હોય સુત ઝાઝા તહીં ઉનો પવન ન વાય,
મરે ખોટના હોય ત્યાં કમમાંથી કમ થાય.

દુઃખ નહીં પૈસાદારને ગરીબ જન દંડાય,
વેઠે છે દુઃખ બાપડા કમમાંથી કમ થાય.

દેશી થોડા હુન્નરો જાણે તે ન કરાય,
તેથી ઓછા થાય છે કમમાંથી કમ થાય.

અમેરીકા યુરોપમાં લક્ષ્મી વધે સદાય,
ઘટેછ હિંદુસ્થાનમાં કમમાંથી કમ થાય.

પુરૂં ભણેલ હોય તો જરાય નહીં ભુલાય,
અધુરોજ ચુકે સદા કમમાંથી કમ થાય.

તેલ તણી કોઠી ભરી ત્યાંથી ના ઢોળાય,
વહે કોડીયામાંહીંથી કમમાંથી કમ થાય.

મહાસાગરની માંહી તો મીન કદી ન છુપાય,
સંતાપે નહેરાં મહીં કમમાંથી કમ થાય.

થોડા પૈસા મેળવે તેમાંથી લુંટાય,
નર્મદ તેના ઘરમહીં કમમાંથી કમ થાય.

શુષ્કવૃક્ષ (અન્યોક્તિ.)

દલ, ફલ, ફુલ, રસ નથી કાંઈ, એ સર્વે પાખી,
શોકજનક દેખાય કાન્તિ–હા કેવી ઝાંખી!
ગહન કાળની ગતિ પ્રથમ સ્થિતિ કેવી સારી,
હશે? અને થઈ આજ દુઃખ કેવી કરનારી! ૧

દિવસેશ્વરકરકલાન્ત વિસામો લઈ ત્યાં પાન્થે,
સુખાનુભવ બહુવાર હશે લીધેલ નીરાંતે;
અનેક તિર્યક્કુલો અહીં માળા બાંધીને
રહ્યાં હશે ચિર કાળ ગયાં ક્યાંહી ત્યાગીને? ૨

સ્વાર્થ લેશ એહનો ત્યાં લગી સર્વે વસીયાં,
પછી મન ગમતે સ્થાન જવાને ત્યાંથી ખસીયાં;
જગત તણો એ નિયમ 'સર્વ સ્વાર્થનું સગું છે,'
સરી રહ્યો સ્વાર્થકે પછી કો ભાવ ન પુછે. ૩

હું એ હતો ધનવાન આવતા ત્યારે કેવા,
થઈ સંબંધી મિત્ર સ્વાર્થ સૌ સાધી લેવા;
હવે થતાં ધનહીન રહ્યો હું થઈ એકાકી,
પરિસમૂહ સૌ ગયું એક પણ ન રહ્યું બાકી. ૪

મેઘનાદ.

પ્રસરી થાય વિચારી શી ભવ્યતા,
    ખુશી જનો મનમાં ભવિતવ્યતા,
ગગનમાં ઘનની શી રૂડી ઘટા,
    મયુર કંઠ ગ્રહે નવી મિષ્ટતા. ૧

નિકટ ઇચ્છિત વસ્તુની ચાતક,
    સુખદ પ્રાપ્તિ વિચારી થવા તક,
મુખ કરે ઉંચું હર્ષજલાવૃત,
    વિસરી વ્યર્થ પ્રયત્ન પુરાકૃત. ૨

નગરસન્નિધિવર્તી વિષે કરે,
    ત્વરિત પાન્થ પ્રવેશન શ્રાન્ત જે.
પશુ વિહંગમ સ્વસ્થલ વિચરે,
    સપરિવાર ભયાર્ત પ્રશાન્ત જે. ૩

હબકીને ચપલા ધરણી પડી,
　　　　ભયથી ચાદર હોડી ગઈ પ્રભા!
નવ ખસેડી શકે શક, હોય શું?
　　　　હૃદય કોમળ સ્ત્રી જનનું ઘણું. ૪

ઉછળી કેસરી બાળ પ્રતિધ્વની,
　　　　વિરમતું નથી, આંહીં કરે, ઘડી,
પ્રભવનદ્દ ગિરિકેરી ગુફા વિશે,
　　　　અવગણી નિરપેક્ષ પ્રસુપ્ત જે. ૫

દશગ્રીવેશનું સ્થાન સુલોચન,
　　　　યુવક વિલસનાર સતીસહ
છક કીધાં સહુને સ્વપરાક્રમે,
　　　　અનુજ રાઘવનો પ્રતિસ્પર્ધીએ. ૬

સિંહનાદ.

આનન્દ મગ્ન ભય લેશ વિના ફરંતાં,
સ્થાનેચ્છિતે મૃગકુલો જઇને ચરંતાં;
નાસે અચાનક બધાં થઈ ચિત્ત વ્યગ્ર,
ગર્ભો પડે મૃગલીના છુટી કૈંક શીઘ્ર. ૧.

કો બાપડાં ભયથી કોતરમાંહી કંપે,
ને મૂર્છનાશ્રિત થયેલ ઘણાંક જંપે;
નિઃશબ્દ સૌ વન પશુ પલમાં શું થાશે ?
વ્યાપાર અન્ય તજીને મનમાં વિમાસે. ૨.

ઉન્મૂલન દ્રુમ કરે મજબુતનું જે,
ક્રીડા કરે અલિક ને સ્થલગંડગુંજે;
છે શૃંખલા કદી ન શક્તિમતી પ્રબદ્ધ,
ઉભા તટસ્થ કરવા ઘડી રૂહે ગજેન્દ્ર. ૩.

ઉત્પુચ્છ ગ્રામ પશુ ઉન્મુખ સૌ ગવાદિ,
દોડે બચાવ અરથે બનતી ત્વરાથી;
બહાદુર વ્યાધ તણીએ ધબકેજ છાતી;
શું બાયલા તણી જશે નહીં છાતી ફાટી! ૪.

કો અલ્પ પ્રાણી બચવા ન શકે પ્રયત્ન,
જ્યાં નાં ત્યહાં કંઈ કરી સ્થિત રહેછ શૂન્ય;
કો દોડીએ ઝટ શકે નહીં પ્રાપ્ત કાળ,
વિક્રાળ રક્ત મુખમાંહીં પડે તૃષાર્ત. ૫.

નાસે પ્રભંજન બ્હીને ઝટ મુઠી વાળી,
અદૃશ્ય કમ્પિત તરૂ નહીં જાય ચાલી;
ને ઓ પણે ડગમગે શિખરો ગિરિનાં,
જાશે પડી, વળગીયાંછ જરા અધુના. ૬.

શીલ રક્ષા.

ફસાવીને લાગ્યો અનિલ સરલા વાદળી સતી,
પરસ્ત્રીની પુંઠે વિવશ મતિ થઈ—નીચ વિકૃતિ;
જઈ જ્યાં આલિંગે નિકટ ગઈ નાસી દુર ખસી,
ગયો ને વાંસે આ પણ ઝટિતિ કામાતુર ધસી. ૧

ગજાવી ધ્રુજાવી નિખિલ પવને હર્મ્ય મુકાયો,
નહીં દીધો થાવા તદપિ સતીએ સ્પર્શ સરખો;
તથાપિ ચાલે ક્યાં સુધી પુરૂપ આવા બલી કને.
બીચારી બાળાનું? સતી પરિત્યજે તો શું શીલને? ૨

ગણીને એ વહાલું અધિક જીવવાથી પતિવ્રત,
પડી પ્રાસાદેથી નથી નિરખી ઉપાય અવર;
ઉંચું એવું ને એ ભુવન વળી કે તચ્છિરિના,
પડ્યા નીચે થઈને અગણિત ઝીણા સાવ ટુકડા. ૩

ઘટે છે સન્નારી વદવુ શતધા ધન્ય તુજને,
ફરી આપે શોભા સકળ કુળને એવી કૃતિને;
તને આશંસે છે મધુરૂં ઝીણું સંગાન શ્રવણે,
સમે શાંતિને આ તરુવરતું આહ્‌લાદક ખરે. ૪

ન ધાર્યું આ કીધું નિરખી સતીએ સાહસ અને,
રહ્યો ઉભો ત્યાંએ બહુ વખત દિગ્મૂઢ બનીને.
ન જાણ્યું કે જીવે પતિત અહીંઆંથી નવ કહી,
વળ્યો શોધી ત્યાંથી અપુથ સહુ સ્થાનો અવતરી. ૫

જઈ જોયા પહાડો છુપી ક્યહીં હશે એમ સમજી,
ઘટા વૃક્ષો કેરી પણ નવ મુકી બાકી ઢુંઢવી;
રખે મારી ઠઠ્ઠા તહીં રહી કરે આડ હસતી,
ફરી મુક્યો માની ક્ષુભિત જઈ નિઃશેષ ઉદધી. ૬

જુઓ મેઘદૂત ખંડકાવ્યમાં कामार्ता हि प्रकृति कृपणा श्चेतना चेतनेषु એ પ્રમાણે લખીને કવિ શિરોમણી કાલીદાસે, કામાર્ત જનનું શૂન્ય હૃદયત્વ સ્પષ્ટ બતાવ્યું છે. અહીં પણ તેમજ આની સાધારણ વાતની અનભિજ્ઞતાનું કારણ કામપરવશતાજ છે.

નિવાપાંજલી.

આ સંવત્સરના સમાપ્તિ દિવસો--ઉત્સાહના પર્વમાં,
આનન્દોત્સવ ખુબ માણસ દીસે વર્તી રહ્યો સર્વમાં;
હૈડામાં પણ હાય આ અમ તણાં શોકાનલ પ્રજવલે,
હા આ દુર્દિન તેજ તું તજી ગયો જ્યારે અમો સર્વને. ૧

હું તો કેવળ અજ્ઞ બાલક હતો છે માત્ર ઝાંખી સ્મૃતિ,
તારી મોહક તોય તે રમી રહી અંતર વિષે આકૃતિ;
ત્વત્ સૌન્દર્ય, વિવેક, વાક્‌મધુરતા, સૌજન્ય કો વર્ણવે,
ત્યારે આતુર સાંભળે શ્રવણ આ સાવેગ હૈયું દ્રવે. ૨

માતા દુઃખિત મુકતી દિનનિશા નિઃશ્વાસ એ રાંકડી,
ને પ્રેમાલ પિતા તણી નથી મટી આંસુ ભીની આંખડી;
મિત્રો ગદ્‌ગદ કંઠ થાય હજુ એ સંભારતાં શોકથી.
બન્ધુ જ્યેષ્ટ મુંઝાય——— ૩

આભારી તુજ જન્મનો જગતમાં તારા વિનાનો ફરે,
વીલો તેં સહસા તજી દઈ અને કીધો નિરાધાર તે;
ચીરાતે હૃદયે, સબાષ્પ નયને, કર્તવ્ય પ્રેમે વળી,
અર્પે જીવન, આ જળે તવ લઘુભ્રાતા નિવાપાંજલી. ૪

અશ્રુતિ શ્રવણ.

તિમિર પટમાં અંગ રાખી સુગુપ્ત,
સકલ અવનિ શાંતિ અંકે પ્રસુપ્ત;
નયન ઉઘડે થાય નિદ્રા વિલુપ્ત,
અહા ! કાને તારો અમૃત સમ મીઠો સ્વર પડે ! ૧

રસિક કૃતિઓ ધ્યાનથી વાંચું ગાઉં,
રમત મહીં વા મિત્ર સાથે ગુંથાઉં;
અગર કંઇ ગંભીર તર્કે તણાઉં,
કહીંથી એ આવી સ્વર મધુર કાને તવ અડે ! ૨

ગિરિવર અને રમ્ય ઝરણાં,
હરિત વન વા ચિત્તહરણાં,
ગગન અથવા ભિન્નવરણાં;

ઉદધિ ઉપકંઠોન્મદ અને,
તટ સમ સરિતના વિહગને
તરૂ ઉપવને પુરિતસ્વને;

નિરખું કૃતિઓ એવી હું સંગહીન,
કુદરતતણી થાઉં આનંદ લીન;
અસર સહસા થાય તેથી નવીન,
અચિંતો ચોંકાવે મૃદુલ સ્વર આવી તવ તદા.

તવ અવયવે થાય ચૈતન્ય પૂર્તિ,
શિથિલ સઘળાં ગાત્ર થઈ જાય સ્ફૂર્તિ,
તદપિ નજરે ના પડે સૌમ્ય મૂર્તિ,
નિરાશા વિપક્ષા વિષય તવ પામ્યો પ્રિય સદા.

તપોવન.

મ્યગ્ દૂર મનુષ્યની વસતી છે લ્યાંથી, ગિરિના પદે,
ટાયેલ વળી તરૂવર્ તણી ઘાટી ઘટાથી, બધે;
ાન્નિધ્યે સલિલાશયો પણ ભર્યાં આ વારિથી નિર્મળ,
તોયે દ્રગ આ તપોવન ભરે એકાંત રમ્ય સ્થળ. ૧

ંધી કેવળ સાદી પર્ણકુટીઓ આવાસ અર્થે, કરે,
લક્ષેપ મુનિજનો મન સદા અધ્યાત્મ ભક્તિ પરે;
જોકે છે વનવાસી આજ, પણ એ સંસારી પહેલાં હતાં,
ભુલીને વનવાસી ને ભ્રમ વડે લેખો વિદેશી સમા. ૨

આ રૂહે દિવસ રાત્રી અધ્યયનમાં લાગ્યા મુનિ બાળક,
એઓને નથી કાર્યથી ઇતિર કૈં વ્યાપારશું ઓળખ;
સીંચે બાળ તરૂ મળી મુનિતણી સંભાળથી કન્યકા,
અન્યોન્યે ઉપહાસ કાંઈ કરતી આંહીં વિલોકો જરા. ૩

આ ચોપાસ ફરે કુરંગ સમુહો સ્વચ્છંદને નિર્ભય,
આ વૃક્ષો ફળ પુષ્પથી લચી રહ્યાં દે નેત્રને ઠંડક;

આ આવા રમણીય, હર્ષદ, અને દિવ્ય પ્રદેશે હશે,
શોભાથી વિલસંત કેવોં સવિતા સન્ધ્યા સમે પ્રાતરે! ૪

ખેલે ત્યાં મુનિ બાળકો મળી બધાં એકત્ર આનંદથી,
નાનાં છે વયમાં તથાપિ વિનયી, સાચાં, વિવેકી અતિ;
જોઈ આકૃતિ સર્વના મુખ તણી વંચાય સ્પષ્ટાક્ષર,
આણે જન્મ ધરી કર્યું નહિં હશે ક્યારે અસદ્વર્તન. ૫

વૃક્ષે વલ્કલ ધોઈ કોઈ સુકવે સ્નાનાર્થ કો જાય છે,
લેવા કોઈ સમિધ, પૂજન વિષે પ્રવૃત્ત કો થાય છે;
કોઈ શાસ્ત્ર વિચારતા કંઈ શિશુવૃંદો વળી શીખવે,
સૌ કર્તવ્ય વિષે પરાયણ રહી ત્યાં કાળને નિર્ગમે. ૬

જો પેલા વળો સિંહ અન્ય પશુના વૃંદોની સાથે ફરે,
ને ત્યાં નર્તન નીલકંઠ ભુજગોના મંડળોમાં કરે!
ભુલ્યાં વૈરસ્વભાવ એમ નિજ સૌ આ ક્રૂર સત્વો અહો
કેવો ઉચ્ચ તપઃ પ્રભાવ મુનિનો, સ્વર્ગીય આ સ્થાન તો! ૭

જેના છે પરિચારકો હળી ગયા શાખામૃગો સર્વદા,
સંગાનો ગજવે શુકાદિ વિહગો મીઠા સ્વરે જ્યાં સદા;
વૃક્ષો નૃત્ય વળી વિલક્ષણ કરે થાકે કદાપિ નહીં,
એવા આ મુનિથી વદો નૃપ કને શું છે વધારે કહીં? ૮

આ વેળા અતિથિ તણો તનમને સત્કાર સારો કરે,
ને આશ્વાસન આપી દુઃખી જનનાં નિર્મૂળ દુઃખો કરે;
કોઇ શું નહીં વૈર, સર્વનું કરે નિઃસ્વાર્થ સારૂં સદા,
પોતાથી બનતા ઉપાય લઇને, કેવી જગદ્–બંધુતા! ૯

મોક્ષ સ્થાન મુમુક્ષુનું પ્રકટ છે, વિદ્યાર્થી વિદ્યાલય,
ને એ તાપસનું તપઃસ્થળ વળી આધારહીનાશ્રય;
એ રીતે ધરતું અનેક વિધતા એવી જગદ્-બાંધવ,
શું એ છે નહીં સૃષ્ટિનું અવનવું અદ્‌ભુત કલ્પદ્રુમ! ૧૦

'સારું શું થયું' પ્રશ્ન એમ કરશે 'એતાદૃશ સ્થાનથી'?
આપું ઉત્તર એનું સાંભળ સખે, સંક્ષેપમાં ધ્યાનથી;
ભાષા સંસ્કૃત હ્રાય વિશ્વ અખિલે જે બોધ આનંદને,
તેનો સંભવ છે વિશેષ કરીને આ સ્થાનવાસી વડે, ૧૧

દર્શી માનસ પુણ્યભૂ, મલિન સૌ પામે વિકારો શમ,
હા! આ ભારત વર્ષના કંઇ અરે દુર્ભાગ્યનો પાર ન?
સાક્ષાત્કાર થવો સુદુર્લભ સ્થળે કો હાલ એવા તણો,
પ્રજ્ઞાચક્ષુથી જોઇ માત્ર મનમાં આનંદ લેવો રહ્યો. ૧૨

પ્રકૃત પદ્યબંધનો ઉદ્‌ભવ, કાદંબરી, શાકુન્તલ, ઉ-તર ચરિતાદિમાંના તપોવન વર્ણનોના વાંચનથી. આર્યો પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે વર્ણાશ્રમ ધર્માનુસાર વ્યવહરતા, ત્યારે આવાં તપોવનો ભારત વર્ષમાં સ્થળે સ્થળે હતાં. ગૃહસ્થાશ્રમ પછીના, તૃતીય, વાનપ્રસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરીને તેઓ કેવી રીતે કાળક્ષેપ કરતા, મનુષ્યનો સહવાસ ત્યજીને પશુ પક્ષીના સહવાસમાં કેવો આનંદ લેતા કેવા પરમાર્થ લક્ષી રહેતા, અને જગતને તે કેવા ઉપયોગી થઈ પડતા, એ વગેરે સંક્ષેપમાં વર્ણવવાનું આમાં પ્રયત્ન છે; સાંપ્રતમાં આવાં તપોવનના અસ્તિત્વના અભાવે, વર્ણનમાં વિચાર નવીનતાની અપેક્ષા અસ્થાને છે.

પુષ્પ બાણ વિલાસ

વ્યાપે અંગ સુગંધ, ચંદન ખર્યું સ્વચ્છંદ આલિંગતા
જેને સુંદર ગોપિકાશું સ્તનશું ઉંચાં ઘસાતાં છતાં,
કંઇ ઉજ્જાગર રાગ નેત્ર હૃદયમાં બાલાર્કશ્રીને ધરે,
તે જારાગ્રિમ વેણુનાદ રસિયો રક્ષા તમારી કરે; ૧

રમણ યુવતિ સાથે નંદપુત્રે અસંખ્ય,
કર્યું ચરિત જગત્ જે સર્વ જાણે વિચિત્ર;
તદખિલ અવલંબી સ્વાદુ શૃંગાર કાવ્ય
મરજી વિરચવા છે શારદા હો પ્રસન્ન! ૨

ભર્તા જ્યાં નજરે પડ્યો ઉભય ત્યાં ઉત્ફુલ્લ નેત્રો થયાં;
એકાંત સ્થલ રોમ અંગ સઘળે ઉભાં મળંતાં થયાં;
ઉત્કંઠ સ્તન સ્પર્શવા જવ થયો કંપ્યું શરીરાખિલ,
કંઠાલિંગન જ્યાં કરે થઇ ગઈ નીવીય ઢીલી દ્રઢ. ૩

રૂડું છે મુખ પુણ્ડરીકશું કરે જે મંદમંદ સ્મિત,
ઉંચાંને કઠિન સ્તનો થકી સર્યાં જેને દુકુલાંચલ.
પાસેના જનને પ્રવીણ ઠગવે બાહુ પ્રસારી, પછી
ગાલે મુકી મૃગાક્ષિ ભાવથી જુએ છેટેથી મારા ભણી. ૪

નીરંધ્ર આ સદન માધવીનું નિરીક્ષ,
મધ્યે નિકુંજ ઠગ જ્યાં ફુલના ખરેલ;
જો કે વદે યુવતિ કાંઇ વિલાસિની ત્યાં
ના ઓળખાય સ્વર કોકિલ કૂજનોમાં. ૫

શાને એ શુક પાછળે ભટક તું ચંચુ પ્રહારો ક્યાં
ઓષ્ઠાગ્રે ગણી બિંબરાગથી, છુટી વેણી બહુ દોડતાં;
ભુંસાયું તિલક શ્રમામ્બુથી, તનુ વીંધાઇ કાંટે પીડે,
ઘુમાવ્યે કર કંકણ ધ્વનિશ્રવો પુષ્પો નનાન્દા વીણે. ૬

ઝાલ્યા છે કચ એક હસ્ત વિટપે છુટી ગયેલા, બીજે
છેડો વસ્ત્ર તણો સરેલ કુચથી લે ઠીક પાછો કરે;
અંગે ચંદન લેપ છે અધર એ છે રક્ત તાંબુલથી,
આ ચાલી પ્રિય મંદિરેથી સ્મરની સાક્ષાત્ જયશ્રી સમી ૭

'જાશે નાથ વિદેશ' હાય અતિશે ચિન્તા વિચારેજ આ,
સૌને હર્ષદ શત્રુશો શશિમુખી લાગે મને ચંદ્રમા;
ને ઉત્પન્ન વિલાપ કોયલ તણા આલાપ મીઠા કરે,
લ્હેરો વાયુની મંદ, પ્રાણ, અહહઃ ઉદ્યાનમાંથી હરે. ૮

પોઢયો પંકજમાં શશી, કમળના જોડા થકી નિસરી

સ્પર્શે પદ્મકલી–દ્વિપુષ્પની નવી સુકાઇ કે માલિકા
આ ઉત્પાત પરંપરાથી અટકયું જાવાનું મારૂં સખા. ૯

તપન શમન અર્થે પલ્લવોનું નવિન,
શયન પણ કરાય્જે જેહના થાય મ્લાન;
મનસિજ અનલેથી પામતી દાહ ઝાઝો,
અહહ વિરહિણીનો તાપ વર્ણી શકે કો? ૧૦

તારાં દ્યુતિ ગયાંછ નેત્રકમળો કરમાઇ બન્ને ઘણાં,
બિન્દુ સ્વેદ તણાં લલાટ ફલકે બાઝેલ છે મોતીશાં;
હાંફે છે અટકયા વિના તું બહુ હા આ ચન્દ્રિકામાં અરે,
જા આવ્યે મુજ સારૂ વ્યર્થ સુતનુ થાકી ગઇ તું હશે! ૧૧

વિકલ વન મૃગીશાં ચક્ષુ તન્વી તણાં જે,
મરવું ચહી સુવે છે દુઃખદાયી વસંતે;
નવ કિસલય સેજે અગ્નિનો પુંજ છે જે,
વિરહ અસહ્ય લાગ્યે ચક્રવાકી શી રાગે. ૧૨

મીઠાં બોલી સુકંઠ કોયલ તણાં નૈષ્ઠુર્ય, તિગ્મત્વ ને,
રાકાચન્દ્રનું, દક્ષિણાનિલ થકી દાક્ષિણ્યની હાની એ;
તૈયારી સઘળાં કરે મરણની એ બાપડીના, હવે,
તે ના માત્ર થયું તવાગમતણી શંકા તૃણો ચાલવે. ૧૩

નેત્રો મા કર સાસ્ત્ર કાજળ બધું આંજેલ ધોવાય છે,
ઉંડા નાંખ સુમાલિકા નહીં નવી નિશ્વાસ સુકાય છે;
શય્યામાં નવ તન્વી રાગ તનનો આળોટ ભુંસાય છે,
વેળા થૈ નથી નાથ આગમનની કંઇ બીજું ધારે રખે. ૧૪

કોઇ સર્વજનપ્રિયભ્રમપરા, મધ્યે સખી મંડળ,
સંજ્ઞાથી કરતી વિલોલનયના સાહેલી શું ભાષણ;
નાંખી કાજળ આંખનું ઝટ, કુચે ચન્દ્રાનના લેઇને,
લાગી રત્નની ઢાંકવા સર હતી જે ત્યાંહી વસ્ત્રાંચલે. ૧૫

સુંઘે છે મુખ ચંદ્રકાન્તિ, અધરો ચુમ્બેછ બિમ્બપ્રભા,
વાંછે શ્રી રૂડી ચારૂ પદ્મકલિની વક્ષોજને સ્પર્શવા;
આલંબી દ્રય પાણી કોકનદની લક્ષ્મી રમે સાદર,
ને સેવે દ્યુતિ તો પ્રવાલની વળી આ સુંદરીના પદ. ૧૬

મારા કહ્યા મુજબ તેં કર્યું સર્વ બાઇ,
ના તત્પરા પરહિતે તું સમાન કોઇ;
થાકી, જવાથી સુકુમાર હશે હું કાજ,
સત્કાર્યની શ્રમવિના ક્યમ સિધ્ધિ થાય ? ૧૭

ધરતી નથી ફુલ તણી સ્ત્રજો કુચે,
કરતી નથી તિલક કસ્તુરીનું એ;
મુજ પાસના વિહરતી પુરા સમ,
નથી વિસ્તરી કથતી કાંઇ વિપ્રિય. ૧૮

ગૂઢાલિંગન, ગાલચુંબન, કુચ સ્પર્શાદિ લીલા પ્રિયે,
પૂર્વે સર્વ કરેલ સ્વપ્ન સરખી, ઝાઝા ખલોના ભયે;
હાવાં દુર્ઘટ વાત એ કરવી, ના કંઇ તેય માનું વ્યથા,
તારૂં દુર્લભ દર્શને થયું બહુ તેથીજ છું દુઃખી હા ! ૧૯

હસતા આનનથી કલંકી શશીને લજ્જા પમાડે છ જે,
વાણીથી ગૃહકીરના મધુર જે નિંદે સદા બોલને;

નિશ્વાસેથી તિરસ્કરે પવનને જે અંબુજામોદિત
લીધે એ સહુને રહઃ વિરહિણી જુદી દશામાં પડે. ૨૦

તન્વી ગાય તદા કટુ શ્રવણને લાગેજ વીણા ધ્વની,
ભાસે છે સ્મિત ચન્દ્રિકા મલીન તે જ્યારે કરે છે વળી;
તેનાં લોચનની કને વિકચ એ પંકેરૂહ મ્લાન છે.
જોતાં શોભન અંગનું વળી ખરે વિદ્યુલ્લતા ઝાંખી છે. ૨૧

'તારા ઉપર રાગ છે બહુ મને' કહેતા હતા સત્ય તે,
કાંકે ઘેર પ્રભાતમાંજ ઉલટે જોવાની આવ્યા મને;
તે આ રાગ રહ્યો પ્રભો હૃદયમાં, કાશ્મીરપત્રોદિત,
જાગ્યાથી દ્રગમાં, લલાટફલમાં લાક્ષારસાપાદિત. ૨૨

ઇચ્છા વલ્લભ આ વસંત સમયે જાવા વિદેશે મનેં,
રાખો છો ભય છે તથાપિ અધુના ના તાપનો કૈં મને,
કાંકે કૌમુદ શ્રેષ્ઠ ગંધ હરતા સાથે સરો વાયુની
રાતે સ્વચ્છ મરિચિ પંક્તિ વિધુની આશા વિશે રહે ખીલી. ૨૩

દેખાડો મુખ જાય સઘ જડતા કે નેત્રની માનિનિ,
બોલો બોલ સુમિષ્ટ કે અનુભવું કાને સુધાની સ્રુતિ;
ધીમે દ્રષ્ટિ પ્રસાદ શીતળ કરો, કે તાપ મારા શમે,
છાંડી રોષ અપૂર્વ દીર્ઘ પ્રભવ્યો દોષે સખીના હવે. ૨૪

રીસે ચિત્ત દુભાઇ નમ્ર પતિની સામું જરા ના જુએ,
જ્યારે વલ્લભ જાય છે અતિ સદા સંતાપ બાલા સહે;
ધારે મૌન યદા શ્રમે પરિજનો લાવે મનાવી અને,
પાછો બહાર જવા ચહે દયિત ત્યાં રહે પ્રાણ આવી ગળે ૨૫

તેના બોલ સુણ્યે કઠોર શ્રુતિને લાગે પિકાકૂજિત,
લોકોની રૂચિ ચન્દ્રમાં, વદનનું તેના ન શ્રીદર્શન.
તેનાં નેત્ર કને ઘટે હરિણીએ મીંચ્યાં સ્વનેત્રો નકી,
ત્યાં સુધી લલિતા લતા કનકની તેને નિહાળી નથી! ૨૬

વિધિને.

આકૃષ્ટ કીધ મનમોહક કાન્તિનાથી,
સંતુષ્ટ કીધ નયનો પલમાં બતાવી;
"લે તારૂં આ, સુભગ" સાંભળી "આવ રત્ન,"
હસ્ત પ્રસારી કર્યું મેં ગ્રહવા પ્રયત્ન; ૧

ત્યાં તો છુપાવી દઈ તે સમ એક ગ્રાવા,
દીધો; નહીં સમજવે કંઈ ભેદ એમાં;
લીધો ઘણી ઉલટથી કરને પ્રસારી,
મૂર્ખત્વ તે મનનું સંત પુછું વિચારી. ૨

એ રત્નથી હું ખુશી અંતર થાત કેવો,
આનંદથી રમત તેહની સાથ ને શો!
પામું છું ખેદ અતિશે અવલોકીને આ,
નેત્રે વહે હૃદય અશ્રુ મુકે નિસાસા. ૩

જો આપવું ન હતું શું કરવા બતાવ્યું ?......
ભુલ્યો કલાથી અથવા ફળ શું હવે એ ?
આવો તથાપિ વ્યવહાર કઠોર કો શું,
તારા સમે ઘટિત આચરવો વિધિ છે ? ૪

શાપ સંભ્રમ.

આ તરફ મંજુલ સ્વરે રમતું વહેળું,
સામે ભયંકર અગોચર ગીચ ઝાડી;
મેદાન લીલું વચમાં પડયું વિસ્તરેલું,
ઉંચે હિમાલયતણાં શિખરો ગુલાબી. ૧

સુગંધી વાયુની ઠંડી લહરી મંદ વાય છે,
મધુરં મધુરં ક્યાંથી વિહંગો પણ ગાય છે. ૨

આવી ત્યાં મૃગયુગ્મ બાલ વયથી સાથે વસેલું ચરે,
ખેરે ઝાકળ બિન્દુઓ તૃણથકી, સાનંદ કુદે તરે.
ગ્રીવાભંગે નિહાળે અવર ગમ અને ચિત્તમાં હર્ષ પામે,
શૃંગો શૃંગોની સાથે ભરવી ભરવીને થાય છુટાં ઉગામે. ૩

થયા ભિન્ન મનોભાવ તણાયાં રસરેલમાં,
બદલાવા ધીમે લાગી ક્રીડા આ રતિખેલમાં. ૪

વિલોકીને ઢુકયો વિકૃતિવિવશ સ્પર્શ કરવા,
ખસી ત્યાંથી લાગી અસમ જવથી ફાળ ભરવા;
પડયો પુંઠે આએ ઝટ પ્રિયતમાને પકડવા.
નથી દેતો છેટું અધિક હતું તેનાથી પડવા.

અજ્ઞાત યૌવના એ તો લજ્જા પામતી બાલિકા,
કોમલાંગી હતી જેવી મુકુલિત મૃણાલિકા.

દોડી નીર ઝરા તણે ફરી ફરી મેદાન ઝાડી વિષે,
વારંવાર પ્રદેશ રમ્ય ફરતા આવેલ પહાડી વિષે;
નાખી પાછળ દ્રષ્ટિ તો હજી સુધી પીછો નહીં છોડતો,
દીઠો મારૂત વેગ આગળ વધ્યો ઉત્સાહથી દોડતો.

સુકુમાર બિચારી હા! એ તો થાકી ગઇ હતી,
નિરૂપાય પછી ઉભી સ્વસ્થાનેજ રહી હતી.

અવિરત શ્રમથી બહુ હાંફતી.
શરમ ને ભયથી કંઇ કાંપતી;
નિકટ આવી ઉભો મૃગ ફુલતો,
વિનયથી મદની મહીં ઝુલતો.

ભય સંકોચ ને લજ્જા થયું સૌ દૂર તત્ક્ષણે,
સસ્મિત પ્રેક્ષવા લાગ્યાં ઉભય સ્નિગ્ધલોચને.

× × × ×

સુસવાટ થયો મોટો ઘટામાં દૂર ઝાડની,
ને પડયો પડઘો એનો તળેટી મહીં પહાડની.

કુરંગી ચોપાસે નજર કરતી ત્રાસ સહિત,
પડ્યો ત્યાં તો નીચે મૃગ તરત ચૈતન્ય રહિત;
કલેજું વીંધાયું શરપતનથી કૃષ્ણ મૃગનું,
શકાયે ના જોઇ અહહ! દયની દૈન્ય દ્રગનું. ૧૨

સોહામણો શીકારી કો ઝાડીમાંહીથી નીકળ્યો,
ઉતાવળે પદે એ તે હરિણીની ભણી વળ્યો. ૧૩

મૃત્યુદ્વાર સમીપ એ હરિણીને નિઃશ્વાસ નાખી જુએ,
જોકે વાણી નથી મનુષ્ય સરખી અસ્પષ્ટ એતો રૂએ;
આંસુ જાય વહ્યાં ભર્યાં નયનથી ચોધાર તેકો લુએ?
દેખી ધીરજ વ્યાધનું હ્રદય આ ભેદાઈ જાતું ખુવે. ૧૪

થઇ ગયું મુખ મ્લાન આવિષ્કારથી ખેદના,
થવા લાગી અને તેના અંતરમાં તીવ્ર વેદના. ૧૫

કરી શરે આ મૃગનું વિદારણ,
થયો છું આ દુઃખનું મૂળ કારણ;
વિચાર કીધો નહીં મેં નરાધમે,
ન દુઃખ આવું મૃદુ દેહ આ ખમે. ૧૬

મને ઘટે છે મરવુંજ સર્વથા,
ન પામશે આ શમ હૈયું અન્યથા;
સદૈવ ઉષ્ણાશ્રુ અરે પ્રજાળશે,
છપાયું છાતી મહીં નેત્ર ભા... ૧૭

"દુઃખાબ્ધિમાં દયિત પ્રાણ હરી ડુબાવી,
તારી પ્રિયા તણી થજો સ્થિતિ આર્ત આવી;
કારી કર્યો જખમ તીરથી કાળજામાં,
તું પામજો મરણને મુજ શી દશામાં." ૧૮

ક્રીધો ઓછો હૃદય ભરને શાપ આપી પ્રચંડ,
પાપાત્મા આ મમ સદશને એજ છે યોગ્ય દંડ;
જાગી જોતાં નવ કશું દીઠું હસ્ત મુક્યો કપાલે,
સાચું શું આ ખબર ન પડે કે ઠગ્યો ઇન્દ્રજાળે. ૧૯

ગરકાવ વિચારોમાં માંડયું ત્યાંથી જવા હવે,
લુછતાં સ્વેદનાં ટીપાં શશાંકવંશ સંભવે. ૨૦

આ તર્ફ મંજુલ સ્વરે રમતું વહેળું,
સામે ભયંકર અગોચર ગીચ ઝાડી;
મેદાન લીલું વચમાં પડયું વિસ્તરેલું,
ઉંચે હિમાલય તણાં શિખરો રૂપેરી. ૨૧

સ્મરણ બાધા.

જ્યારે ત્યારે પણ સહજમાં એ બધું યાદ આવે,
'ભુલું' એવા બહુ સમયના નિશ્ચયો એ ન ફાવે;
અંતઃ ક્ષોભે જનિત જડતા અંગ સેવે વિમૂઢ,
ભાવો કાંઇ અતુલ હૃદયે જાય વ્યાપી નિગૂઢ. ૧

મર્માઘાતે વિવશ સરખો શાન્તિનું સ્થાન શોધું,
કેમે યત્ને વિષમ સ્થિતિમાં દીર્ઘ નિઃશ્વાસ રોધું;
શી રીતે એ હૃદય મથતું છેક ભુલી જવાય?
થાક્યો ખોળી પણ નવ કશો હાથ લાગ્યો ઉપાય. ૨

કિંચિત્ નિદ્રાશરણગ્રહણે ઇષ્ટ વિશ્રાંતિ દીઠી,
કીધું આવાહન તરત કે આવતી ઉંઘ મીઠી;
ધીમે ધીમે પ્રગટ કરતી એ કૃપાદૃષ્ટિ ઝાંખી,
ભાસે ત્યારે અવિરત જશે વેદના કેમ સાંખી? ૩

નિદ્રાભાવવ્યથિત ભમતી શૂન્ય ચોપાસ દૃષ્ટિ,
સ્તંભે ક્યારે; હૃદય હરતી ઊઘડે સ્વપ્ન સૃષ્ટિ;

ને ક્ હૈં કાલાવધિ વિહરતો એ વિશે જ્યાં, સરીને,
ઊડી અન્તર્હિત થઇ જતી સાંભરે એ ફરીને. ૪

આવી પક્ષો વિતત કરતી કલ્પના કોઇ કાલે,
સ્કંધે લેતી ત્વરિત ગતિથી તે અસામાન્ય ચાલે;
શોભીતા અદ્દભુત અવનવા એ પ્રદેશો બતાવે,
પામું આશ્વાસન કંઇક; એ સાંભરે ને સતાવે. ૫

મિથ્યા જોયું મન રસ ભર્યાં પુસ્તકોમાં પરોવી,
માની લીધું મધુર દ્રવમાં ચેતના વ્યર્થ ખોવી;
મિથ્યા છોડી વસતી વનમાં વિશ્વલીલા વિલોકી,
વ્યાપારોમાં ઇતર અથવા વૃત્તિને વ્યર્થ રોકી. ૬

તો એ નિદ્રા, મધુર દ્રવ, ને કલ્પના, ગ્રન્થ, સ્વાપ,
એ સર્વેની ઉપકૃતિ નથી કાંઈ ઓછી,—અમાપ;
મીઠી એની અસર પ્રસરે ચિત્ત ચિંતા હરાય,
સંતાપપ્રજ્વલિત મગજે શાન્તિનો સેક થાય. ૭

પાછી જો કે અવસર જતાં એ તિરોભૂત થાય,
ત્યારે આવે અચિર સ્મરણે એજ ના વિસરાય;
જો અત્યારે નિયમ બળના અંશને એ ધરાવું,
સ્વેચ્છાથી તો સતત ક્રમમાં એ બધાંને ચલાવું. ૮

મસ્તિષ્કેથી જરૂર સ્મરવા ગ્રેગ્ય વાતો સરે છે,
અંતર્ ને આકુલ અકલને આ અચિંતી કરે છે;
કેવી રીતે સહન ન થતી યાતનાને નિવારૂં?
ના જાણું શું કરવું જવું કે ક્યાં સ્મૃતિ ધ્વંસ સારૂ? ૯

આપે પીવા સદ્ય રસ તે પૂર્વકાલીન વાત,
જેના યોગે લય થઈ જતી સૌ પુનર્જન્મ સાથ;
કાંતો તારું પ્રહર જલદી ખડ્ગ તીખું કૃતાંત,
કે હૈયાની પ્રબલ રુજ સૌ થાય સંપૂર્ણ શાન્ત. ૧૦

પત્ર.

" સદા સાથે રહેવું,
બને ક્યાંથી એવુ ? "

પ્રિયે, તો સૌ સહેવું કઠિન મન રાખી ઉચિત છે,
પ્રભુની ઇચ્છાના અનુસરણમાં મૌન હિત છે.

'દિવસ રજની ચેન પડતું X
નહીં, હૃદય તો માત્ર રડતું':
લખે છે તો મારે પણ અહીં હશે શું નહીં થતું ?

દયા હીણો જાણી,
રખે ઓછું આણી,

ભરે નેત્રે પાણી વિરલ ક્ષણ તે કંઠ વળગી,
મળીશું પાછાં કે, નહીં કરું ફરી આમ અળગી.

ક્યમ, સખિ કરે તર્ક અવળા ?
અચિર વિસરીશું સહુ હલા;
વહી કાલસ્રોતે કંઈ નિરખીશું રંગ નવલા.

નિર્જન.

(અંગ્રેજ કવિ લોર્ડ બાયરનના એક કાવ્ય ઉપરથી).

પામું કોઈ વિજન વનમાં ઝુંપડીમાં નિવાસ,
ને સુપ્રેમી સરલ રમણી એક ત્યાં માત્ર પાસ;
તો ભુલી આ જગદખિલ આરાધું એને અશંક,
ને સ્વાર્થીનાં છલ કપટથી નેત્ર રૂહે નિષ્કલંક ૧

તત્વો વહાલાં પ્રકટ તવ વ્યાપાર આવો ઉદાર,
બોધે છે જે સકલ જનને સ્વાર્થત્યાગ પ્રકાર;
તો શું મારૂં પ્રિય નહીં કરો આટલું એ વયસ્ય?
એવી કોઈ સુર યુવતિનો યોગ ઇષ્ટ પ્રશસ્ય. ૨

શું છે ખોટું સુર સદન શૃંગાર રંભા સમાન,
એવી દેવી તણી પદરજે પુણ્ય છે કૈંક સ્થાન?
જોકે આંખો નવ સફલતા જોઈ પામી, ન કર્ણ,
સાધી ક્યારે પણ નવ શક્યા સુણવા મિષ્ટ વર્ણ. ૩

છે આનંદપ્રસર જનથી જંગલોમાં અગમ્ય,
ને આહ્લાદ પ્રબલ લસતો અબ્ધિ તીરે વિશૂન્ય;

ત્યાં જ્યાં કોઈ સહચર નથી પૂર્ણ ઉલ્લાસ વાસ;
ને સંગીત સ્વન મધુરતા શી સમુદ્રે અગાધ! ૪

લાગે વહાલી પ્રકૃતિ, રતિ જો કે જનોમાં ન અલ્પ,
કાંકે આવા બહુ સમયથી થાય સંસર્ગ યોગ;
સંતાપે છે જવ મગજને ઉગ્ર સંસાર ચિન્તા,
ત્યારે આવું તરત છટકી ભેટવા સૃષ્ટિ લીલા;
એવું એવું અનુભવું અને કે શકું ના કદાપિ,
વર્ણી, તો એ પણ બધું વળી ના શકું ગુપ્ત રાખી.

દુઃખ ભાર.

હૃદયે કંઇ દુઃખ અમાપ ભર્યું
જઇ કોણ સમીપ પ્રકાશ કરૂં ?
જન જીવન સ્રોત વીશે તરતાં,
નિજ દુઃખ રડી નયનો ભરતાં;

નહીં કોઇ સુણે,
તહીં રોઇ ખુણે;

ભલું ભીંજવવી તનુ આંસુ ઉને.
બહુ ખોળ કરી, પણ કોઇ મળ્યું,
નહીં સાંભળનાર કહીં પલળ્યું;
ઉ પ કા ર ક તા   અ નુ કં પ ક ની,
પણ બહાર હશે અથવા હકની;

નવ જાય કહ્યું,
નવ જાય સહ્યું;

નહીં ભાર વહી પણ જાય રહ્યું.

ઉદયમાન પ્રકૃતિ.

થયું તિમિર દૂર જે રહ્યું હતું બધે વિસ્તરી,
દિશા અરુણ પૂર્વ આ અધિક થાય તેજોમયી;
પ્રકાશ પ્રસરી રૂડો વળી દિગન્ત શોભાવશે,
પ્રભાકર તણો અહો ઉદય થાય છે જો હવે! ૧

વનાન્ત હરિણો તણાં કુલ વિનોદથી ખેલતાં,
વિહંગગણ વૃક્ષમાં મધુર ગીતડાં રેલતાં;
મનુષ્ય પણ હોંસથી નિજ નિજોદ્યમે લાગશે,
પ્રભાકર તણો અહો ઉદય થાય છે જો હવે! ૨

વિમુક્ત થઇ બંધથી કમલના વિલાસી ભલે,
દ્વિરેફ મધુપાનમાં સુચિર સક્ત લાગી રહે;
ભલે ધુવડ પાળતાં ઉચિત જે દશા તેમને,
પ્રભાકર તણો અહો ઉદય થાય છે જો હવે! ૩

પરાગ લઇ પુષ્પનો પવન મંદ શીળો વહે,
તરંગ લહરી પરે વિશદ હાસ્ય દેવી કરે;
વિલોકી રમણીય આ પ્રકૃતિના નવા ચિત્રને,
પ્રદાન સહભાવ અંજલિ તણું કરું મિત્રને! ૪

વાવે રાત્રી.

પણ તરૂની ટોચ પર ઝળકી થયાં ઝાંખાં હવે,
અથડાય ગામ સમીપનાનો મંદ કોલાહલ શ્રવે;
ગગનમાં લાગ્યા જણાવા સ્પષ્ટ ધીમે તારક,
અંધારી પ્રસરી ગાઢ જામી ગઈ રાત ભયાનક.

ચન્દ્ર નાનું નાવડું આવ્યો હતો સાથે લઈ,
કંઈ દૂર જોતામાં ગયો એ દ્રષ્ટિ પથથી નીકળી;
શાંતિ દેવી આણ નિજ સર્વત્ર વર્તાવી રહી,
ઝીણે સ્વરે કંસારી તમરાં ગાય છે મહિમા મળી.

× × ×

ભાગ લૂંટનો સમજી લેવા જાણી સ્થાન નિગૂઢ,
પાણીદાર સજીને શસ્ત્રો આવ્યા અશ્વારૂઢ;
ભોજન પાન કરીને બેઠા લેવા સઘળા વહેંચી,
થતાં બોલવું માંહો માંહે કંઈ તલવારો ખેંચી.

ક્રુદ્ધ એક બીજા પર લાગ્યા હથીઆરો વાપરવા,
કારણ પણ જાણવા કલહનું કોઈ કરે ના પરવા;
સણ સણ કરતી બંદુકમાંથી આવે ગોળી છૂટી,
અવયવ ભૂમી ઉપર જઈ પડતાં ખડ્ગપાતથી તૂટી.

બૂમ પાડતા યોદ્ધા ધસતા ઉછળે હય હણુહણુતા,
ઢાલ સાથ અફળાતાં ખાંડાંને ભાલાં ખણુખણુતાં;
ઝખમી સખ્ત થયેલો તે પણુ નહિં પાછો હઠનાર,
ખૂન ભરાયું આંખ મહિં ઘૂમે કરતો સંહાર.

શરીરમાંથી શોણીત ધારા ઉડે ફુવારા પેઠે,
થયેલ ઘાયલ મૃતપ્રાય થઈ કઈ કચડાતા હેઠે.
ભરાઈ બેઠો હતો ધ્રૂજતો ત્યાં મસ્તક મુજ છાતી,
ઉપર પડયું આવીને જાગ્યો ચોંકી નિદ્રામાંથી.

× × ×

વ્યોમમાં ચળકંત તેજો રાશી તારા ઝુમખાં,
ને વિરલ તેમાંથી ઉંડા જળ મધ્ય ઉતરી નાચતાં;
સર્પ નિદ્રાવશ વિહગને પકડવા વૃક્ષે ફરે,
પાંખો થતી ફડફડ, રૂવે છે કોઈ ને કરૂણ સ્વરે;

ઝાડ પર વીંઝાય છે ડાળી અને ખડખડ થતાં,
આવે સપાટો પવનનો કે ભોય સૂકાં પાતરાં.

વાડ પાસે થોરની તેમાં લપાઇને રહ્યું,
શીઆળ શીત અસહ્ય લાગ્યે રૂદનને લંબાવતું.

શબ્દ જળમાં વન્યપશુના પાન કરવાનો શકે,
ને શ્વાન ભસતાં ગામમાં ભેદે નિશાના કર્ણને.
શૂન્ય છે ખંડેર સામે ઘૂવડ તેમાં ઘૂઘવે,
પડઘા ભયંકર નાદના ભિંડાણમાંથી ઊછળે;

દૂર ખેતરમાં બળે છે એક નાની તાપણી,
ખેડૂત પાડે ગગનભેદી ચીસ તીણી કારમી;
વાર ચારે પાસ ભયનો અંધકાર પ્રસાર છે,
હા એકલો છું અરણ્યમાં બેલી તું જગદાધાર છે!

× × ×

આવ્યું એક મનોહરદર્શન રમણી વૃંદ વિલાસી,
જોતાં એમ પ્રતીતિ થાય છે કે સુરલોક નિવાસી;
ધારણ નાના વિધ કીધાં છે ભૂષણને પરિધાન,
કીધો ગાવાનો પ્રારંભ મધુર અદ્ભુત સંગાન.

મૃદુ કરતલથી તાળી પાડે ને લ્હેકાતી ચાલે,
ગાતાં હસતી મંદમંદને સુરખી રમતી ગાલે;
ચક્ષુ, કર્ણ કે ચિત્ત ન તાબે, છે સર્વ પરાધીન,
આનંદે એ રસમય ગાન વિષે ઝીલતો વિલીન.

ગીત થયું પરિપૂર્ણ અને વ્યાપી ગઈ પાછી શાન્તિ,
જોતામાં અપ્સરા સમૂહ તણી બદલાઈ કાન્તિ;
વિરૂપ કેવળ અને ભયંકર છે સૌના આકાર,
બિહામણું હસતી ત્યાં મોટા દાંત જણાતા બહાર.

બધી એકઠી થઇને આવી છેક નિકટ મુજ તીરે,
અનુક્રમે પડતું મૂકે અંદર ઉંચેથી ધીરે;
જવથી ધબકે હ્રદય અને શીતળતા આખે અંગે,
આ શું કૌતુક એમ ઉઠીને વિચારતો મન સંગે.

× × ×

રાત્રી ગઈ ઝણણાટ કરતી પાંખ ફફડાવી ઉડી,
અંધારૂં થયું આછું નભે ઝાંખી થઈ તારાદ્યુતિ;
લલિત રેખા રક્તિમાની શોભતી પ્રાચી મુખે,
પારાવતો કલ્લોલ કરતાં ઊડતાં અંદર સુખે.

એક મચ્છર છેક કાન નજીક મીઠું ગણગણે,
ઉલ્લાસમાં આવી કપોતો ને મધુર શબ્દો કરે;
વાસ લીલા ઘાસની ને છોડ કેરા ધાન્યના,
શીળો સમીર પ્રસારતો ને ક્ષુબ્ધ પાણી હાલતાં.

પ્રેમ યાચના.

તને ચાહે છે આ જન સમયથી દીર્ઘ પ્રિય કહે,
અને એ ઉત્પત્તિ પ્રણય તણી નિષ્કારણ થઈ;
શકાયેશે રોકી? સુખકર ખરે દર્શન તવ,
બધે સ્વેચ્છાચારી પણ તુજ કને દીન સરખો. ૧

બનું અલ્પ પ્રાણુ દ્રય નયન તારા પર ઠરે,
અભાગી સ્વીકારી હૃદય કુંળું ચાંપે હૃદયશું;
તપેલાં સંગે ને મૃદુલ કરથી સ્પર્શ કરતું,
વધારે ના ઇચ્છા, સુખ અધિક સ્વર્ગે ન સમજું. ૨

પડે મીઠા બોલો મુખ કમળથી ધર્મ વચનો,
સમાન શ્રદ્ધાથી રતિ સહિત ઝીલી અનુસરૂં;

અહો તે દહાડો ક્યાં પણ હૃદયથી પ્રેમ ઝરણ,
વહે ને હું તેમાં થઇશ કરતો સ્નાન પુનિત.
પ્રતીતિ છે કિન્તુ નહિ નહિ કદી નિષ્ઠુર થશે,
અમીદ્રષ્ટિ રાખી અનવરત આભારી કરજે. ૩

માનુષ.

થઈ ગયું વિદૂર રહ્યું હતું જે તિમિર સઘળે વિસ્તરી,
પ્રાચી દિશા આ અરૂણ અધિકી થાય છે તેજે મયી;
પ્રસરી પ્રકાશ રૂડો દશે દિક્પ્રાન્તને શોભાવશે,
મંગલ ઉદય આ થાય છે પ્રિય જો પ્રભાકરનો હવે! ૧

કુલ હરિણનાં સ્વચ્છન્દ આનન્દે વનાન્તે ખેલતાં,
વૃક્ષો વિશેથી મીઠડાં ગીતો વિહગગણ રેલતાં,
વળી ઉલટભેર મનુષ્ય પણ નિજ ઉદ્યમે લાગી જશે,
મંગલ ઉદય આ થાય છે પ્રિય જો પ્રભાકરનો હવે! ૨

થઇને રસિલા મુકત બંધનના કમલ કેરા ભલે,
મધુપાન માંહિ દ્વિરેફ સૌ આસક્ત ચિર લાગી રહે;
પામે ધુવડ જે ઉચિત તેઓને દશા તે છો ભલે,
મંગલ ઉદય આ થાય છે પ્રિય જો પ્રભાકરનો હવે! ૩

પરિમલ લઇને પુષ્પનો શીળો પવન ધીમો વહે,
જળવીચી પર દેવી કરે છે હાસ્ય વિશદ મૃદુસ્વરે;
અવલોકતો રમણીય ઉજ્જ્વલ પ્રકૃતિ કેરા ચિત્રને,
કરૂં ભાવ સહિત પ્રદાન અંજલિ કેરૂં હું એ મિત્રને. ૪

પ્રતાપ અને શક્તસિંહ.

સ્થિતિ છે ગિરિના શૃંગે રહ્યો ઉન્નત વક્ષની,
સંસારની પ્રતિષ્ઠામાં જેમ મૂર્ધ પ્રધાનથી. ૧

શૂરો વડે મુગલસૈન્ય વડે અધીર,
ને ગાત્ર સંકુલ નિશે રુધિરે નીર,
નિદ્રા વિહીન કરતાં નૃપતિ પ્રતાપ,
તે છે ગયો કુળ ભૂષણ સંતાપ. ૨

હલદીઘાટનું મોટું યુદ્ધ આજ સમાપ્યું.
ચૂર થયું તહિં રાણો ઝૂઝ્યો તેમ અમાપ્યું. ૩

અંતે થયા વિફળ યત્ન તથાપિ તેના,
પામી શકી વિજય ના મોગલની સેના,
વીંધાયું છે જખમથી સઘળું શરીર,
તોયે ધસે રણમહીં નિરપેક્ષ વીર. ૪

ફરજ ક્ષત્રિયની મરતાં સુધી,
લડવું એ ઉપજી ક્યમ આ કુધી;
અડગ ધૈર્યથકી સમરાંગણે,
અરિ અસંખ્ય ફરી વળતો હણે. ૬

એવામાં એ ઢળયો નીચે શસ્ત્રસંપાતમૂર્છિત,
પ્હોંચાડયો ઊંચકી ત્યાંથી ઘણે દૂર સુરક્ષિત. ૭

સમજતાં નિજ હાલતને નહીં,
હૃદય જાણી શક્યું હદ ક્રોધની;
અહ ધરે ફરી ધૃષ્ટ હવે તહીં,
નિરખું હિંમત કો અવરોધની. ૮

તહીં ઉભો રાણો સજલ અવલોકે નયનથી,
વદે ને નિઃશ્વાસ ત્રુટિત સ્વર નિર્વિણ્ણ મનથી;
" થયું આજે તારું નિધન સહસા આમ વસમું,
ગયું ઊડી મારું સકલ સુખ સ્વપ્ન સ્મિત સમું. ૯

બતાવ્યું તેં પાણી, સભય યુવરાજ–દ્વિરદનું,
(કપોલે સ્થાપીને ચરણ) હર્યું માન પ્રમદનું;
અમે તો ના કાંઇ પણ યવન કેરા અમલથી,
પ્રજા છુટી કીધી પરિવૃત હતી શત્રુ દળથી. ૧૦

થશે પાછી ક્યારે સમયબળથી પ્રાપ્તિ પુરતી,
પ્રતિજ્ઞા આ મારા સફ્લ કરશે શંભુ ઉરની;
ફરીથી રોપાઇ વિજયધ્વજ દુર્ગે ફરકશે,
ન તોએ તું વ્હોણો ઉદયસુત તેથી હરખશે. ૧૧

સુખે ને દુઃખે એ અચલ સહવાસી વિરલ છે,
હવે શું સંભારી અગર! અનુશોચ્યું વિફલ છે;
ઘણો વારી રાખું મરણવશ છે સૌ સમજું હા,
કરે ઉંડું ઉંડું રૂદન કંઇ તોએ હૃદય આ." ૧૨

ટિપ્પણ

કમમાંથી કમ થાય.

આ કવિતા છપાયેલી કવિતામાં સૌથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. છપાયાની સાલ ૧૮૯૦ નો જૂન. વિજ્ઞાનવિલાસ. રચાયેલી તો એથી બેત્રણ વરસ વહેલી; આ જાતની બીજી ઘણી કવિતાઓ તેમણે સં. ૧૯૫૪માં ફાડી નાખી હતી. પૃષ્ઠ ૨ લીંટી ૮ સંતાપે નહીં પણ સંતાયે જોઈએ.

શુષ્ક વૃક્ષ. પૃષ્ઠ ૩

દિવસેશ્વરકરક્લાન્ત=સૂર્યનાં કિરણોથી થાકેલો. પાન્થ=મુસાફર. તિર્યક્કુલો= પક્ષીઓનાં ટોળાં. બુદ્ધિપ્રકાશ ઈ. સ. ૧૮૯૪ ના જાનેવારીમાં આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

મેઘનાદ. પૃષ્ઠ ૪

ભવિતવ્યતા=ભ્રાન્તિ. હર્ષજલાવૃત=હર્ષનાં આંસુથી ઢંકાયેલું. પુરાકૃત=પહેલાં કરેલા. નગરસન્નિધિવર્તી=નગર પાસેનો. શ્રાન્ત=થાકેલો. ચપલા=વીજળી. નિરપેક્ષ=બેદરકાર. પ્રસુપ્ત=સુતેલું. દશશીર્ષ=રાવણ.

પંક્તિ ૧, ૨=અહા! આ શી ભવ્યતા! શી ભવિતવ્યતા! એવું એવું વિચારીને જનો મનમાં ખુશી થાય છે.

પંક્તિ ૫ થી ૮: ચાતક ઈપ્સિત વસ્તુની (વરસાદની) સુખદ પ્રાપ્તિ થવાની તક પાસે છે એમ વિચારી અગાઉના વ્યર્થ પ્રયત્નો ભુલી જઈને હર્ષનાં આંસુથી ઢંકાયેલું મુખ ઉંચું કરે છે.

ટિપ્પણ

કમમાંથી કમ થાય.

આ કવિતા છપાયેલી કવિતામાં સૌથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. છપાયાની સાલ ૧૮૯૦ ને। જુન. વિજ્ઞાનવિલાસ. રચાયેલી તો એથી બેત્રણ વરસ વહેલી; આ જાતની બીજી ઘણી કવિતાઓ તેમણે સં. ૧૯૫૪માં ફાડી નાખી હતી. પૃષ્ઠ ૨ લીંટી ૮ સંતાપે નહીં પણ સંતાયે જોઇએ.

શુષ્ક વૃક્ષ. પૃષ્ઠ ૩

દિવસેશ્વરકરક્લાન્ત=સૂર્યનાં કિરણોથી થાકેલો. પાન્થ=મુસાફર. તિર્યક્કુલો= પક્ષીઓનાં ટોળાં. બુદ્ધિપ્રકાશ ઈ. સ. ૧૮૯૪ ના જાનેવારીમાં આ કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયેલ છે.

મેઘનાદ. પૃષ્ઠ ૪

ભવિતવ્યતા=ભાવિ. હર્ષજલાવૃત=હર્ષનાં આંસુથી ઢંકાયેલું. પુરાકૃત=પહેલાં કરેલા. નગરસન્નિધિવર્તી=નગર પાસેને. શ્રાન્ત=થાકેલો. ચપલા=વીજળી. નિરપેક્ષ=બેદરકાર. પ્રસુપ્ત=સુતેલું. દશગ્રીવેશ=રાવણ.

પંક્તિ ૧, ૨=અહા! આ શી ભવ્યતા! શી ભવિતવ્યતા! એવું એવું વિચારીને જને। મનમાં ખુશી થાય છે.

પંક્તિ ૫ થી ૮: ચાતક ઈપ્સિત વસ્તુની (વરસાદની) સુખદ પ્રાપ્તિ થવાની તક પાસે છે એમ વિચારી અગાઉના વ્યર્થ પ્રયત્નો ભુલી જઈને હર્ષનાં આંસુથી ઢંકાયેલું મુખ ઉંચું કરે છે.

પંક્તિ ૯ થી ૧૨: યાત્રિકો પ્રવાસી નગર પાસેના પ્રદેશમાં ઉતાવળો પ્રવેશ કરે છે (વરસાદની બીકથી) અને બીધેલાં પશુપક્ષીઓ પરિવાર સાથે જે પ્રશાંત છે એવા સ્વસ્થપે વિચરે છે.

પંક્તિ ૧૩ થી ૧૬: વીજળી જમીન ઉપર પડી અને પ્રભા (ઉજાસ) રૂપી સી ચાદર ઓઢી ગઇ એ ચાદર એ કોમળહૃદય સ્ત્રીજન ખસેડી જ ન શકે એમાં વળી શો શક? અથવા શું હશે એ શક ખસેડી જ ન શકે ઓઢેલી ચાદર જેમ ખસેડી ન શકે તેમ. આમાં શક થટેજ નહીં કેમકે સ્ત્રીજનનું હૃદય ઘણું કોમળ. આ પ્રમાણે કોઇ કોઈ અંશ અન્વયમાં એકથી વધારે સ્થળે લઇને અર્થ બેસારવો પડે એવું સંક્ષિપ્ત લખાણ નર્મદાશંકરને ખાસ ગમતું.

લીટી ૧૭ થી ૨૦: કેસરીઆળ જે ગિરિની ગુફામાં બેદરકાર રીતે સુતુંહતું તે મેઘનાદનો તિરસ્કાર કરીને ઉછળીને પ્રતિધ્વનિ કરે છે અને ઘડી વિરમતું નથી. પૃષ્ઠ ૫ લીટી ૭ પ્રભવ તદ્ગિરિકુંરી વાંચવું.

લીટી ૨૧ થી ૨૪: મેઘનાદ રાઘવાનુજ (લક્ષ્મણ) નો પ્રતિસ્પર્ધી, એ સુલોચના સતીસહ વિલસનાર યુવક, એ દશગ્રીવેશ રાવણનું સ્થાન સાચવનાર, જેણે સ્વ-પરાક્રમે સહુને છક કીધાં એજ આ મેઘનાદ.

'મયુરકંઠ ગ્રહે નવી મિષ્ટતા' આ લીટી સ્વ. કવિ ત્રિભોવન પ્રેમશંકરે વિભાવરીસ્વપ્નના અર્પણપત્રમાં ઉતારી લીધી છે. મેઘનાદ 'સુદર્શન' અને 'ચન્દ્ર' બંનેમાં છપાયેલ છે.

સિંહનાદ પૃષ્ઠ ૬.

લીટી ૯ થી ૧૨: જે હાથી મજબુત ઝાડને ઉખેડી નાખે, જેના ગંડસ્થલ પાસે ભમરાઓ ગણગણતા ક્રીડા કરે છે, જેને બાંધેલી સાંકળ ઉભા રાખવા શક્તીમતી નથી થતી તે ગજેન્દ્ર પણ સિંહનાદ થતાં ઘડીક તટસ્થ ઉભા રહે છે.

લીટી ૧૩–૧૪ ગાય વગેરે સૌ ગ્રામ્ય પશુઓ ઉંચાં પુછડાં કરીને ઉંચુ મોઢું રાખીને પોતાના બચાવ અર્થે બનતી ઉતાવળે દોડે છે. વ્યાધ=શીકારી.

લીંટી ૧૯–૨૦: આ પ્રાણીઓના વિકરાળ તૃષાર્ત મુખમાંજ ાહી પડે છે

પ્રભંજન = ·વન.

છલ્લી લીંટી=હમણાં (થોડી વાર) એ જરા વળગી રહ્યાં છે એટલુંજ પડવાંજ જોઇએ અને પડી જશે એજ નક્કી વાત છે.

શીલરક્ષા પૃષ્ઠ ૯

લીટી ૩–૪: જ્યાં નિકટ જઈ આલિંગે=આલિંગવા કરે છે ત્યાં......ને આ કામાતુર પણ ઝટ ધસી વાંસે ગયો.

લીટી ૧૩–૧૪: હે (હાથે આપઘાત કરીને શતખંડ બનેલ) સન્નારી! તને શતધા ધન્યવાદ ઘટે છે. કેમ જે તું એવી કૃતિ કરીને સકળ કુળને શોભા આપે છે.

લીટી ૧૫–૧૬: આ શાંતિને સમયે ખરેખર આહ્લાદક તરવરતું ઝીણું મધુરું સંગાન અમને સંભળાવીને તારી એ (વાયુ) પ્રશંસા કરે છે.

લીટી ૨૩ થી ૨૪: રખે ઉદધિમાં સંતાઇને મને હસતી તો નહીં હોય એમ માનીને નિઃશેષ ઉદધિને ય એણે ક્ષુભિત કરી મુક્યો

નિવાપાંજલી પૃષ્ટ ૧૦

સંવત્સરના સમાપ્તિ દિવસો=દીવાળીના દિવસો.

લીટી ૪: હા! તેજ આ ખરાબ દિવસ જ્યારે તું અમને તજી ગયો.

જીવન=મારા સ્વ. ઓરમાન ભાઈ જીવનરામ પ્રસુરામ જન્મ સં. ૧૯૨૧; મરણ સં. ૧૯૩૫ ના આસો વદી ૧૪.

અશ્રુતિ શ્રવણ પૃષ્ટ ૧૧.

લીટી ૩ જી એ પહેલી અને લીટી પહેલી ત્રીજી લઇને અન્વય કરવાનો છે. નિદ્રા વિલુપ્ત થઈ=નયન ઉઘડતામાં, આખી અવનિ શાંતિને ખોળે હજી ઉંઘે છે ત્યાં.

લીટી ૯–૧૦ હરિતવન=લીલાંવન. ઉપકંઠોન્મદ ઉદધિ=કાંઠા ઉપર ઘુઘવતો સમુદ્ર.

તટસમ સરિતના વિહગને–અને બે કાંઠે પુરી ભરેલી આવી નદીમાં સપાટી ઉપર ચાંચ બોળતાં અગર સપાટી નજીક ઉડી કલ્લોલ કરી રહેલાં પંખીઓ.

તરૂઉપવને પૂરિત સ્વને=અને જેમાં સુસવટ થયા કરે છે એવાં વૃક્ષોવાળાં ઉપવન.

લીટી ૧૫: કૃતિઓ=ઉપલી ૭ પંક્તિમાં વર્ણવેલાં કુદરતી દશ્યો. સંગહીન=એકલો

લીટી ૧૯: તવ=ત્યારે

લીટી ૧૮ માં પણ ખરી રીતે અચિંતો ચોકાવે મૃદુલ સ્વર આવી તવ તદા, અસર સહસા થાય તેથી નવિન એ પ્રમાણે અન્વય લઈને અર્થ કરવાનો છે.

છેલ્લી લીટી વિપક્ષા નહીં પણ દિદ્રક્ષા. હે પ્રિય, આ તવ પ્રિય પોતાની દિદ્રક્ષાના જવાબમાં વિષય (દૃષ્ટિવિષય મનોગ્રાહ્ય વિષય) તરીકે નિરાશાજ પામ્યો છે.

તપોવન પૃષ્ટ ૧૩.

લીટી ૧-૪: સમ્યગ્ દૂર=પુરતે છેટે આ એકાંત રમ્યસ્થલમાં આવેલું તપોવન દૃષ્ટિને સન્તોષથી ભરે છે.

લીટી ૨૫-૨૬: નીલકંઠ=મયૂરો. પરિચારકો=નોકર. શાખા મૃગો=વાંદરાં. એ તાદૃશ સ્થાનથી=આવા સ્થાનથી. સ્હાય=લાણી કરે છે, આપે છે, પ્રસરાવે છે.

દર્શે માનસ (મન) પુણ્યમ્ભૂ જુવે છે; સૌ મલિન વિકારો શમે છે.

અરે આ ભારતના દુર્ભાગ્યનો કાંઇ પાર નથી કારણ કે જ્યાં મન પુણ્યશાળી થાય અને મલિન વિકારો શાન્ત થાય એવા ઉપર વર્ણવેલા તપોવન જેવા સ્થાનનો હાલમાં કોઇ સ્થલે સાક્ષાત્કાર થતો નથી એટલે માત્ર આંખથી નહીં પણ કલ્પના દૃષ્ટિથી જોઇને મન વાળવાનુંજ રહે છે.

પુષ્પ બાણ વિલાસ- પૃષ્ટ ૧૬.

શ્રી કાલિદાસ કવિનું રચેલું પુષ્પબાણ વિલાસ નામનું સંસ્કૃતમાં કાવ્ય છે. આ કાલિદાસ રઘુવંશ આદિનો કર્તા પ્રસિદ્ધ કાલિદાસ નથી. તે કાવ્યનું આ સમશ્લોકી ભાષાન્તર છે. મૂળમાં શ્રી કૃષ્ણનું ગોપીઓ સાથેની શૃંગાર ક્રીડાનું વર્ણન છે. સંસ્કૃત સુક્તોની ભાષાજ બહુ સરલ નથી અને એનું સમશ્લોકી ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં કરતાં ભાષાન્તરકારને કેટલીક કિલષ્ટ શૈલી વાપરવી પડી છે. કર્તાની રચના દૂરાન્વય વાળી હોવાથી અમે દરેક શ્લોકનો અર્થ સરલ ગદ્યમાં આપ્યો છે.

ગોપીઓએ જાતે સ્વછંદથી કરેલાં આલિંગનોમાં ઉંચા સ્તનો સાથે ઘસાતાં ખરેલ ચન્દનની રજવાળાં જેનાં અંગોમાંથી સુગન્ધ વહે છે એવા તથા જાગરણથી જેની બેઉ આંખો લાલ થઈને પ્રભાતના લાલ સૂર્યની શોભા ધારણ કરે છે એવા વેણુ વગાડવાના રસીયા અને જારોના (વ્યભીચારીઓ) અગ્રણી (શ્રી ભગવાન) તમારી રક્ષા કરો.

નં. ૨ અસંખ્ય યુવતીઓ સાથે નંદપુત્રે (કૃષ્ણે) જે રમણ કર્યું છે તે એનું વિચિત્ર ચરિત્ર સર્વ જગતમાં જાણીતું છે. તે ચરિત્રના આધારે સરસ શૃંગાર કાવ્ય રચવા મારી ઈચ્છા છે માટે એ કાર્યમાં શારદા પ્રસન્ન થાઓ.

નં. ૩ જ્યાં ભર્તા નજરે પડયો ત્યાં બેઉ નેત્રો ખીલી ઉઠયાં. અને એકાન્ત સ્થળમાં એને મળતાં બધાં અંગોમાં રૂવાડાં ઉભાં થઇ ગયાં. પછી સ્તનને પકડવા જ્યાં એ તૈયાર (ઉત્કંઠિત) થયો ત્યાં આખું શરીર કંપી ઉઠયું અને જ્યાં તેણે કંઠમાં આલિંગન કર્યું ત્યાં નાડી પણ ઢીલી થઇ ગઇ.

નં. ૪ તે પાસેનાં માણસોને છેતરવામાં હુશીઆર મૃગનયની કમળ જેવાં સુંદર મુખથી મંદમંદ સ્મિત કરીને ઉંચા અને કઠિન સ્તનો ઉપરથી સુંદર કપડાને સરવા દઈને તથા હાથને લાંબો કરીને આંખના ખુણા પાસે ગાલ ઉપર મુકીને હમણાં મારા તરફ ભાવથી જુએ છે.

નં. ૫ હે અબળા આ માધવી લતાઓની વચ્ચે છિદ્ર વગરનું કુંજ સહ જો. જ્યાં ખરેલાં ફુલના ઢગલા પડયા છે. વિલાસી સ્ત્રીઓ કદાપિ કાંઇ ત્યાં બોલે તો તે પણ કોયલના અવાજોમાં ઢંકાઈ કોકિલકુજનમાંજ ખપી જવાનું.

નં. ૬ હે સખી તું શા માટે એ જંગલી પોપટ પછવાડે ભટકે છે? કારણ કે એ પોપટે તારા લાલ હોઠ ઉપર એને ઘોલાનાં ફુલ ધારીને ચાંચ મારી છે વળી એની પાછળ દોડતાં તારી વેણી છુટી ગઈ છે, થાકના પરસેવાથી ચાંદલો સુકાઈ ગયો છે અને કાંટાથી તારૂં શરીર વીંધાઈ ગયું છે છતાં હાથ હાલતાં કંકણોના અવાજો થયા કરે છે એ પ્રમાણે શા માટે તું એ પોપટ પાછળ દોડે છે? આ જોતો ખરી, તારી નાની નણંદ અહીં ફુલો વીણી રહી છે? (આ શબ્દોની પાછળ એવો ધ્વની છે કે તારી નણંદ અહીં આવી છે માટે હવે તારા જારને છોડીને ચાલી આવ. અને જારરમણચિહ્નો ઢાંકવા પોપટ માથે નાખ્યાં છે.)

નં. ૭ હસ્તવિટપ=શાખા જેવો હાથ-બાકીનો ભાગ સ્પષ્ટ છે.

નં. ૮ હાય! નાથ વિદેશ જશે એ વિચારથીજ અતિશય ચિન્તા થાય છે અને હે શશિમુખી સૌને હર્ષ આપનાર ચંદ્રમા મને શત્રુ જેવો લાગે છે. કોયલના મીઠા આલાપ વિચાર ઉત્પન્ન કરે છે અને ઉધાનમાંથી આવતી વાયુની મંદ લહેરો પ્રાણને હરી લે છે.

નં. ૯ હે મિત્ર! ચન્દ્રમા પંકજમાં સુતો છે; પ્રિયાએ મુખચન્દ્ર કરકમલમાં રાખ્યો છે. મોતીની નિર્મલ સેરો કમળની જોડમાંથી નીકળી (આંખમાંથી આંસુની

ધારા વહી) હેમની લતા ધવલતા પામી (પ્રિયાનું શરીર ફીક્કું પડી ગયું) બે સ્ફળ કળીના સ્પર્શથી નવાં ફુલોની માળા પણ કરમાઈ જાય છે (બેસ્તનોના સ્પર્શથી માળા સુકાઇ જાય છે (જ્વરની નિશાની) આ ઉત્પાત પરંપરાથી મારી મુસાફરી અટકી ગઈ. (કોઇ પણ જાતના ઉત્પાત થાય ત્યારે મુસાફરી ન કરવી એમ માન્યતા હોવાથી પોતાની ભાવિ મુસાફરીની બીકે પોતાની પ્રિયાની થએલી દશાને ઉત્પાત રૂપે વર્ણવી છે.

નં. ૧૦ શરીરનો તાપ શાંત કરવા માટે નવી કુંપળોથી રચેલી-શય્યા પણ માત્ર જેના હસ્ત કમળના યોગથી કરમાઇ જાય છે તે કામદેવ રૂપી અગ્નિથી અત્યંત બળતી કોમલાંગીનો પરિતાપ કોણ વર્ણવી શકે ?

નં. ૧૧—હે દૂતિ, તારાં બન્ને નેત્રકમળો ઘણાં કરમાઈ ગયાં છે; અને કપાળ ઉપર પરસેવાનાં મોતી જેવાં બિન્દુઓ બાઝયાં છે. આ ચાંદનીમાં પણ તું ખુબજ હાંફે છે એ ઉપરથી મારે માટે વ્યર્થ જવા આવવાને લીધે હે સુતનુ! તું થાકી ગઈ હશે. (મતલબ કે તું મારે માટે જવાને બદલે જાતેજ ક્રીડા કરી આવી છો)

નં. ૧૨ જેનાં જંગલી હરણ જેવાં નેત્રો છે તે ચક્રવાકી જેવી પ્રેમ વિરહિણી–રાગે ચક્રવાકીશી–ચક્રવાકી જેમ વિરહથી ઝુરીજ મરે છે તેવી વિરહાસહિષ્ણુ–દુઃખદાથી વસંતમાં વિરહ અસહ્ય લાગવાથી મરવાની ઈચ્છાથી નવાં પાનની અગ્નિના પુંજ જેવી લાગતી શય્યામાં સુતી છે.

નં. ૧૩ મીઠા બોલી કોયલની મીઠી વાણીની ક્રૂરતા, પૂર્ણિમાના ચન્દ્રની તીક્ષ્ણતા, દક્ષિણ વાયુ એ બધા હવે એ બાપડીના મરણની તૈઆરી કરે છે પણ ખડ હલનાં તારા આવવાની શંકા ઉત્પન્ન થવાથી જ એ (મરણ) ન થયું.

નં. ૧૪ સ્પષ્ટ છે. બીજી પંક્તિનો અન્વય–ઉંડા નિશ્વાસ નાખ નહીં, નવી માલિકા સુકાય છે. ત્રીજીનો–હે તન્વી શય્યામાં નવ આળોટ, તનનો રાગ ભુસાય છે.

નં. ૧૫ કોઇ સર્વે જનોને પ્રિય લાગે એવા વલાસ કરનારી વિલાસીની–એ સખીઓના મંડળ વચ્ચે ચંચળ આંખ અને ભ્રમરની સંજ્ઞાથી પોતાની સાહેલી સાથે ભાષણ કરતાં આંખમાં ઝટ આંજણ આંજી પોતાના સ્થૂલ કુચ ઉપર રહેલી રત્નની માળાને સાડીના છેડાથી ઢાંકી દીધી (સંજ્ઞા ટીકાકારના કહેવા પ્રમાણે એવી છે કે ચન્દ્રમા અસ્ત થયા પછી બધે અંધકાર છવાઈ જાય અને ઘરના દીવા પણ ઠરી જાય ત્યારે હું સંકેત સ્થળે આવીશ.)

નં. ૧૬ સ્પષ્ટ છે, પગ પ્રવાલથી ચઢીઆતા છે. કર કોકનદથી, વક્ષોજ જોડ પદ્મકળીઓથી, અધરો બિમ્બથી અને મુખ ચન્દ્રથી ચઢીઆતું છે.

નં. ૧૭ વ્યાજ સ્તુતિ છે. ખરી રીતે મારૂં કામ કરવાને બદલે જાતે ક્રીડા કરીને તું થાકી ગઇ છે એમ દૂતિ ઉપર આક્ષેપ છે. (જુઓ શ્લોક ૧૧ ૪ ચોથી લીંટી હું કાજ જવાથી હે સુકુમારી તું થાકી હશે)

નં. ૧૮ સ્પષ્ટ છે. ઈર્ષ્યાથી કુપિત થએલી માનિનીનું વર્ણન છે.

નં. ૧૯ ગૂઢાલિંગન વગેરે જે લીલા પહેલાં કરેલી તે હવે સ્વપ્ન સરખી થઇ ગઈ અને કોઇ વખત વાત કરવી એ દુર્ઘટ થઈ ગઈ છે પણ મને એનું દુઃખ નથી પરંતુ તારૂં દર્શન દુર્લભ થયું એથીજ દુઃખી છું.

નં. ૨૦ જે સુંદર સ્ત્રી પોતાના હસતા મુખથી કલંકી ચંદ્રમાં લજ્જા ઉત્પન્ન કરે છે, વાણીથી ઘરના પોપટની સુંદર વાણીની નિન્દા કરે છે, જેના નિશ્વાસ અંબુજ આમોદિત-કમળની સુવાસ વહી આવતા પવન કરતાં પણ વધારે કોમલ સુગંધી છે, તેજ વિરહની દશામાં એકાન્તમાં ચન્દ્ર, પોપટની વાણી, કમળ વગેરેથી ઉલટી અતિશય દુઃખી થાય છે. (એટલે ચન્દ્રાદી પોતાનું વેર લેતાં હોય એવું લાગે છે એમ કલ્પના છે.)

નં. ૨૧ સ્પષ્ટ છે.

નં. ૨૨ તારા ઉપર મને બહુ સ્નેહ છે' એમ તમે કહેતા હતા તે સાચું છે. કારણ કે સવારમાંજ મને જોવાની હોંશથી તમે ઘેર આવ્યા છો. અને મારા ઉપરનો રાગ તો કેસરી છાપ રૂપે આ હૃદય ઉપર દેખાય, વહેલા જાગ્યાથી આંખમાં લાલાશ રૂપે દેખાય અને અળતાના રસથી આ કપાળમાં દેખાય (મતલબ કે રાત આખી બીજે રમતાં બીજી સ્ત્રીના કેસરી તિલકની છાપ છાતીમાં પડેલી છે, બીજીની પાટુ વાગેલી તેનો અળતાનો રંગ કપાળને લાગેલો છે અને આંખમાં ઉજાગરાની રતાશ છે, એજ તમારો રાગ મારા ઉપરનો ખરૂં ના!)

નં. ૨૩ હે વલ્લભ આ વસન્ત સમયે એકાએક પરદેશ જવાની ઈચ્છા રાખો છે પણ મને હવે તાપનો કે ભય નથી કારણ રાતે રાતે કૌસુદનો શ્રેષ્ઠ ગંધ હરતા વાયુની સરો સાથે વિધુની સ્વચ્છ મરીચિ પંક્તિ આખા આકાશમાં ખીલી રહે છે. (ઉપરનો અર્થ રાતની સુગંધી પવનવાળી ચાંદનીથી દિવસનો તાપ શાંત થઇ જશે. અંદરનો ભાવ એવો છે કે આવી ઋતુમાં વિરહિણી જીવીજ શી રીતે શકે? એટલે પ્રાણ નીકળી જતાં વિરહની વેદના લાંબો વખત નહીં વેઠવી પડે)

સ્મરણ બાધા, પત્ર, નિર્જન, દુઃખભાર, ઉદયમાન પ્રકૃતિ અને વે રાત્રી આ બધાં કાવ્ય કવિએ અવસાન પૂર્વે થોડા કાળે રચેલાં અને વસાન પછી ચંદ્ર માસીકમાં એક સાથેજ પ્રસિધ્ધ થયાં હતાં.

સ્મરણ બાધા પૃષ્ટ ૨૭ કડી ૮ લીટી ૩ નિયમ બળના અંશ=નિયતિ ી કુદરતના બળનો અંશ પણ મારામાં જો અત્યારે હોય. કડી ૧૦ લીટી ૩ કૃતાંત! તારૂં તીખું ખડગ કાંતો જલદી પ્રહર-ફેંકીને મને હણ.

ઉદયમાન પ્રકૃતિ પૃષ્ઠ ૩૫.

આ અને 'માનુષ'નું વસ્તુ એકજ છે. માત્ર વૃત્ત બદલાવેલ છે. ઉદયમાન પ્રકૃતિ ચન્દ્રમાં સંવત ૧૯૫૫ માં છપાયું, જ્યારે 'માનુષ' હાથની લખેલી નોટબુકમાંથી મળ્યું છે અને રચ્યા સાલ સં. ૧૯૫૨ મુકેલી છે. બન્નેમાં પ્રભાતનું વર્ણન એ વિષય દેખાય છે પરંતુ પ્રભાકર એ શબ્દમાં શ્લેષ છે ભાવ બન્ને પાસુ શ્લિષ્ટ છે. બન્ને કાવ્યો સાથે વાંચવા વાચકોને વિનંતિ છે.

વાવેરાત્રી પૃષ્ટ ૩૭. સંવત ૧૯૫૩ કે ૫૪ ની દીવાળીમાં અમરેલીથી દોઢ એક માઈલ દૂર આવેલી એક જબ્બર વાવ છે ત્યાં લેખકે રાત્રી ગાળી હતી તેનું આ સુંદર મનોહર કલ્પના મિશ્રિત વર્ણન છે.

પ્રેમયાચના પૃષ્ટ ૪૧ આ કાવ્ય જુની નોટમાંથી મળી આવેલ છે. આ એકજ કાવ્ય અને પ્રતાપ શક્તસિંહની પહેલી આઠ કડી અને માનુષ માસીકમાં પ્રગટ થયેલ નથી. એ સિવાયની બધી કવિતાઓ જુદા જુદા જુદા માસિકોમાં પ્રગટ થઈ ગયેલ છે.

પ્રતાપ અને શક્તસિંહ પૃષ્ઠ ૪૫

આ ખંડ કાવ્ય અપૂર્ણ રહેલું જણાય છે. એમાંની છેલ્લી ચાર કડીઓ 'ચેતક' ના નામથી સ્મરણ બાધા, વાવે રાત્રી વગેરે કવિતાઓ સાથે છપાએલ હતી.

કડી ૪ છેલ્લી લીટી. નિરપેક્ષ=બીજા કોઈની કશાની, મદદ વીરતા કે કશાની અપેક્ષા વગર પોતાની જ વીરતા ઉપર ઝુઝનારો. કડી ૬ ઠી કુમતિ=નઠારી બુધ્ધિ.

કડી ૭ મી શરસંપાત મૂર્છિત—અસંખ્ય બાણો (અને બીજા શસ્ત્રાસ્ત્રનાઘાથી) ઘવાઈને અંતે મૂર્છિત.

કડી ૮ મી—પોતે પાછો શુધ્ધિમાં આવ્યો અને હકીકત—હાલત સમજાઈ એટલે એટલો તો ક્રોધ એને વ્યાપી ગયો કે ન પૂછો વાત. અહા! જોઈને ખરો આવો પ્રતિરોધ કરવાની હિંમત ફરીવાર ધરે એવો કોણ છે?

કડી ૯ મી અવતરણ ચિહ્નથી શરૂ થતાં વાક્યો મરેલા ઘોડા ચેતક સંબોધીને પ્રતાપે કહેલાં છે.

કડી ૧૦ બતાવ્યું તે પાણી વગેરે યુવરાજ (સલીમ)ના હાથીના કપોલ (ગંડસ્થલ) ઉપર પોતાના પગ ટેકવીને તેં અતિશય ઉન્મત્ત એ હાથીનું મા હરીને તારૂં પાણી બતાવ્યું. જો કે અમે (શત્રુદલથી વીંટાએલા) તો યવનના અમલમાંથી પ્રજાને સ્વતંત્ર કરી શક્યા નથી અને હજીએ શત્રુદલથી–જેવા હત તેવા–પરિવૃત્તજ રહ્યા છીએ.)

કડી ૧૧ થશે પાળી વિ. મારા ઉરની આ પ્રતિજ્ઞા શંભુ ક્યારે સફલ કરશે

ઉદયસુત–હું રાણા ઉદય સિંહનો પુત્ર પ્રતાપ.